

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATÍNDAĞÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

MAGISTRATURA BÓLIMI

Qol jazba huquqında

UDK. 894.3

PALÍMBETOVA MALIKA JAÑABAEVNANÍN

**«BERDAQ DÁSTANLARÍNDA ÁDEBIY-FOLKLORLÍQ
DÁSTÚRLERDÍN QOLLANÍLÍWÍ »**

**temasında 5A120101- Ádebiyattanıw (Qaraqalpaq ádebiyatı)
qánigeligi boyınsha**

Magistr akademiyaıq dárejesin alıw ushın jazılğan

DISSERTACIYA

MAK da jaqlawğa ruxsat

Magistratura bólimi baslıǵı :

_____ **doc. Gulimov A.B.**

Kafedra baslıǵı :

_____ **f.i.k. doc. Yusupov Q.**

Ilimiy basshı:

_____ **Prof. Járimbetov Q.**

NÓKIS-2017

MAZMUNÍ

KIRISIW.....	3-7
I BAP. BERDAQTÍN EPIKALÍQ SHÍGARMALARÍNÍN IZERTLENIW MÁSELELERI.....	8
1.1. SHayır shıǵarmalarınń izertleniw tárixı máseleleri.....	8-12
1.2. Ğárezsizlik jıllarında Berdaqtnıń epikalıq shıǵarmaların izertlewdiń ózgeshelikleri.....	12-21
II BAP. “AQMAQ PATSHA” DÁSTANÍDA QOLLANÍLGAN ÁDEBIY-FOLKLORLÍQ DÁSTÚRLER.....	22
2.1. “Aqmaq patsha” dástanınıń syujetlik hám kompoziciyalıq ózgesheligi.....	22-35
2.2. “Aqmaq patsha” dástanında obraz jasawda ádebiy-folklorlıq elementlerdiń qollanılıwı.....	35-45
2.3. “Aqmaq patsha” dástanındaǵı kóshpeli syujet hám motivler.....	45-51
III BAP. BERDAQTÍN TÁRIYXÍY SHÍGARMALARÍDA FOLKLORLÍQ DÁSTÚRLER.....	52
3.1. “Aydos baba” hám “Ernazar biy” shıǵarmalarında folklorlıq dástúrlerdiń qollanılıwı.....	52-65
3.2. “Amangeldi” shıǵarmasında obraz jasawda ádebiy-folklorlıq dástúrlerdiń qollanıw ózgesheligi.....	65-72
JUWMAQLAW.....	73-76
PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR.....	77-83
BIBLIOGRAFIYALÍQ KÓRSETKISH.....	84-87

**ÓZBEKISTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**BERDAQ ATÍNDAĞÍ QARAQALPAQ MÁMLEKETLIK
UNIVERSITETI**

Magistratura bólimi

Ádebiyattanıw Qaraqalpaq ádebiyatı kafedrası

Oqıw jılı: 2015 – 2017

Magistr: Palımbetova Malika

Ilimiy basshı: prof. Járımbetov Q.

Dissertaciya teması: «Berdaq dástanlarında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdıń qollanılıwı»

ANNOTACIYA

Dissertaciya jumısınıń tiykarlanıwı ha'm aktuallıg'ı. Házirgi kúnge deyingi Berdaq shayır boyınsha islengen ilimiy-teoriyalıq miynetlerden paydalana otırıp, ádebiyat sabaqlıgında shayırdıń dástanlıq shıǵarmaların janrlıq jaqtan úyreniwde, ádebiy-folklorlıq dástúrlerdı anıqlawda paydalanıw.

Izertlew jumısınıń maqsetine erisiw ushın alıp barılatug'ın wazıypaları: Izertlew jumısımızdın maqseti Berdaq shayırdın "Aqmaq patsha" dástanında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdı, syujet hám motivlerdi, obraz jasawdaǵı ádebiy-folklorlıq elementlerdi shayır qalay qollanǵanın ashıp beriw, Berdaqtnıń tariyxıy epikalıq shıǵarmalarında folklorlıq dástúrdi izertlew bolıp esaplanadı.

Izertlewdiń obykti hám predmeti: XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırı Berdaqtnıń dástanlıq shıǵarmaları, olardı janrlıq jaqtan qayta kórip shıǵıw, awızeki hám jazba ádebiyat dástúrlerin qalay sintezlegenin anıqlaw, qanday ádebiy-folklorlıq dástúrlerdı paydalanǵanın izertlew.

Izertlew metodikası hám usılları: Ózbekistan Respublikası Prezidenti SH.M.Mirziyoev hám Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti I.A.Karimovtnıń mádeniy miyraslarımız, bilimlendiriw hám xalqımız táriyxı tuwralı aytqan bahalı pikirleri, miynetleri sonday-aq «Bilimlendiriw haqqında»ǵı Nızamı, «Kadrlar tayarlawdın milliy baǵdarlaması» usaǵan táriyxıy hújjetler, belgili alımlardıń rus, ózbek, qaraqalpaq alımlarınıń ilimiy-teoriyalıq kózqarasları izertlew jumısımızdın metodologiyalıq tiykarı bolıp xızmet etti. Izertlew barısında N.Dawqaraev, I.Saǵıtov, Q.Ayımbetov, N.Japaqov, A.Karimov, A.Murtazaev, A.Pirnazarov, H.Hámidov, Á.Paxratınov,

Q.Járimbetov, S.Bahadirova, J.Xoshniyazovlardıń hám basqalardıń ilimiy hám teoriyalıq jumısları basshılıqqa alındı.

-izertlew nátiyjeleriniń ilimiy tárepten jańalıq dárejesi: Berdaq shayırdıń qollanǵan dástúrlerin dúnya júzi ádebiyatı ádebiy-folklorlıq dástúrleri menen salıstırıp izertleniw, Berdaqtıń epikalıq shıǵarmaların janrlıq qásiyetlerin óz ishine qamtıǵan termin menen atawdı qayta kórip shıǵıwı.

-izertlew nátiyjeleriniń ámeliy áhmiyeti hám qollanılıwı: Bul magistrlıq dissertaciya jumıs Berdaq shıǵarmaları boyınsha izertlew jumısları júrgizilgende, sabaqlıqlar jazılǵanda, basqa shayır-jazıwshılarımızdıń dóretiwshiliginde ádebiy-folklorlıq dástúrlerdı úyrengende ilimiy-metodikalıq dárek sıpatında xızmet etiwı múmkin.

Sonday-aq, Berdaq shayır shıǵarmalarında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdı izertlew boyınsha qollanba, arnawlı kurs, referat jumısları jazılǵanda usı izertlew jumıslarınıń materialları hım nátiyjeleri paydalanılıwı, Berdaqtanıw pání boyınsha sabaq beriwshi oqıtıwshılar qollanba sıpatında paydalanıwı múmkin.

-jumıstıń dúzilisi hám quramı: jumıs kirisiw hám juwmaqlaw bólimlerinen tısqarı úsh bap, jeti bólimnen, paydalanılǵan ádebiyatlar hám 2010-2017-jıllar aralıǵında baspadan shıqqan ilimiy maqalalardıń bibliografiyalıq kórsetkishler dúziminen ibarat.

-orınlangan jumıstıń tiykarǵı nátiyjeleri: Magistrlıq dissertaciya jumısı Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti qaraqalpaq ádebiyatı kafedrasında orındandı. Jumıstıń tiykarǵı mazmunı boyınsha ilimiy toplamlarda ilimiy maqalalar járiyalandı.

-juwmaq hám usınıslardıń qısqasha ulıwmalastırılǵan kórinisi: XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri Berdaq Ğarǵabay ulınıń shıǵarmaların elede tereńnen úyreniw, ideya-tematikasın búgingi kún kózqarasınan ashıp beriw, shet el ádebiyatı dástúrleri menen salıstırmalı izertlew aktual máselelerden esaplanadı. Sonıń ushın, tek Berdaq shıǵarmaların emes qaraqalpaq ádebiyatındaǵı basqada jazıwshı-shayırlarımız shıǵarmaların, janların shet el ádebiyatları menen salıstırıp izertlewdi usınıs etemiz.

Ilimiy basshı: prof. Q.Járimbetov

Magistrant: M.Palımbetova

**THE MINISTRY OF HIGHER AND SECONDARY SPECIALISED
EDUCATION OF THE REPUBLIC OF UZBEKISTAN**

KARAKALPAK STATE UNIVERSITY

The Faculty of Master

Karakalpak Literature Department

Academic year: 2015-2017

MA course student: Palimbetova M.

Scientific adviser: Ph.D. Jarimbetov Q.

The theme of the Dissertation: «Using the literary folkloric tradition's in Berdakh poets »

ANNOTATION

The basis of Master's dissertation thesis title and actuality of research work. One of the main point is to use the scientific-theoretical researches of the poet Berdakh in literature lessons and learning the janres of his works and carrying them out in the literary-folklore.

The aim and task of the dissertation: The aim and task of the dissertation is to research literary-folklore traditions of the poem «Silly King» (Aqmaq patsha) of the poet Berdakh, the ways of using the subject and the tune in the role of the characters in literary-folklore of the poet and researching the poet's historical-epical works.

The object and subject of the research: to research the ways of using the janres, identify the synthesis of writhen and oral literature, researchind the ways of using litarary folklore traditions of the classical poet of the XIX century-Berdakh's poetry.

Methodology of the research work: the speeches and works of the President of Uzbekistan SH.M.Mirziyoyev and the first President of Uzbekistan I.A.Karimov about cultural heritage, education and historical ideas; historical documents and decrees about «Educational System», «National program in preparing the Staff» and served as the origin of methodology and scientific-theoretical sights of the research of the popular Russian, Uzbek and Karakalpak

scientists. The process of the research includes scientific and theoretical works of N.Dawqaraev, I.Saǵitov, Q.Ayımbetov, N.Japaqov, A.Karimov, A.Murtazaev, A.Pirnazarov, H.Hámidov, Á.Paxratinov, Q.Járimbetov, S.Bahadirova, J.Xoshniyazov and others.

Scientific relust of the investigatiion: comparing the traditional ways of the poet Berdakh's works with the literatury-folklore traditions of the world literature. To research the terms of epical works of the poet Berdakh.

Practical value of the research work. This master's dissertation deals with the process of scientific investigation of Berdakh's literature and serves as the basis of scientific-methodics in researching literary-folklore traditions of poets.

Also, Berdakh's literature can be used in writing the manual. Special course, individual works and also teachers who give the sessions about Berdakh's literature can use this investigation as the textbook.

Composition and content of the investigation: The dissertation consists of introduction, three chapters, seven parta, conclusion and lists of used literature and the lists of bibliography of the scientific articles published in 2010-2017.

The results of the dissertation: The masters Dissertation work was written in Karakalpak State University named after Berdakh, Departement of Karakalpak Literature. According to the basic costituent scientific articles were published in the journals.

Conclusion and proposal: In further, the works of the great poet whi was the basis of the Karakalpak literature of the XIX th-century Berdakh Gargabay ulı, to discorer his ideological-terms outlook, actuality of the comparison of his literature with the foreign literature. That is why we offer to research Berdakh's literature and including other Karakalpak writers and poets in the comparison of the foreign literature.

Scientific supervisor:

professor: Q.Jarımbetov

Master student:

Palımbetova M.

KIRISIW

Magistrliq dissertaciya jumısının aktuallığı: Gárezsizlik jılları xalqımızdın oy-pikirin, ruwxıy dúnyasın dáwir talaplarına juwap beretuğın jańa jónelislerge baǵdarlaw, ásirese jas áwladtı jańa mánawiy ruwxta tárbiyalaw mámleketlik siyasat dárejesine kóteriledi. Gárezsizlik bergen imkaniyatlardan keń paydalanıp qaraqalpaq ádebiyattanıwın ele de rawajlandırıw búgingi kún talabı bolıp qaldı. Házirgi jaslardı joqarı mánawiy ruwxta tárbiyalawdın nátiyjeli túrleriniń biri- bul jaslar sana-sezimine, ruwxıy turmısına kórkem ádebiyat jetiskenliklerin, sonıń ishinde ótmish mádeniyatı hám ádebiyatınıń klassikalıq úlgilerin sińdiriw bolıp tabıladı.

Sebebi, Ózbekistan Respublikası birinshi Prezidenti I.A.Karimovtıń durıs kórsetkenindey: “Óz tariyxın bilmeytuğın, keshegi kúnin umıtqan millettin keleshegi joq”¹. Demek, ótmish mádeniyatınıń hám ádebiyatınıń jetiskenliklerin búgingi kún talaplarımızǵa jaratıw, onıń klassiklerin búgingi kún kózqaraslarınan úyreniw gárezsizlik dáwirimizdegi ruwxıy turmıs talaplarınan bolıp tabıladı. Nátiyjede, qaraqalpaq ádebiyatshı alımları gárezsizlik jılları ótmishtegi ádebiyatımızdı, ásirese, XIX-XX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń wákilleri Jiyen jıraw, Kúnxoja, Ajiniyaz, Berdaq , Ótesh shayırlardıń ádebiy miyrasların úyreniwde bir qansha jumıslar islendi. Bul jılları sonıń ishinde Berdaq miyrasların jańasha úyreniw máselesi boyınsha ádewir jumıslar islendi. Eger de burıńǵı dáwirlerde Berdaq dóretiwshiligi tiykarınan ádebiy, tariyxıy-filologiyalıq aspektlerde izertlengen bolsa, gárezsizlik dáwirinde Berdaq miyrasınıń ilimiy-teoriyalıq táreplerine, onıń poetikalıq máselelerine kóbirek dıqqat berile basladı. Biziń jumısımızda Berdaqtıń epikalıq shıǵarmalarında qollanılǵan folklorlıq dásturlardıń tıp saǵasın anıqlaw, shayırdıń olardı qollanıwdaǵı ózinsheligin ashıp beriwden ibarat.

¹ Каримов И.А Юсак манавият- енгилмас куч. Тошкент, 2008.-Б.4.

Izertlew teması boyınsha ádebiyatlargá sholıw: Berdaq shıǵarmaların izertlew álle qashan jolǵa qoyılǵan, shayırdıń lirikalıq hám epikalıq shıǵarmalarında folklorlıq dástúrlerdıń qollanıw sheberligin ashıp beriwge arnalǵan birqansha miynetler bar. Olardan belgili ádebiyatshı uzaq jıllar Berdaq dóretiwshiligin hár tárepleme izertlegen filologiya ilimleriniń doktorı Aydar Murtazaevtıń Berdaq miyrasları haqqında kóp ǵana maqalaları hám “Berdaq shıǵarmalarında zamanagóylik hám sheberlik” (Nókis, 1993) degen atamada monografiyalıq izertlew jumısın, 1994-jılǵı «Berdaqtıń sheberligi» degen temada doktorlıq dissertaciya jumısların atap ótiw orınlı. Miynette shayırdıń sheberlik máselelerin ayta otırıp, shıǵarmalarında syujet qurıw máselelesi, kompoziciyalıq sheberligi, dástúrlerden paydalanıw sheberlikleri sóz etiledi.

Sonday-aq, filologiya iliminiń doktorı, professor Á.Paxratdinovta 1980-90-jılları Berdaq dóretiwshiligin úyreniw boyınsha bir qansha ónimli jumıslar alıp bardı. Onıń «Berdaq shayırdıń dástanlıq shıǵarmaları» (Nókis, 1987), «Berdaq shıǵarmalarınıń geypara máseleleri» (Nókis, 2013) degen monografiyalarında Berdaqtıń epikalıq shıǵarmalarınıń jazılıw, basıp shıǵarılıw tariyxı, sonday-aq, ideya-tematikalıq mazmunı haqqında sóz etiledi. Berdaqtıń «Amangeldi», «Aqmaq patsha», «Shejire», «Xorezm», «Kulen bolıs» h.t.b dástanların tallaw júrgizedi. Sońǵı jılları, M.Xalmuratovanıń «XIX ásir hám XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatında epikalıq shıǵarmalardıń evolyuciyası» (2010), A.Utambetovanıń «Berdaqtıń, «Shejire» dástanında realistlik hám folklorlıq súwretlew usıllarınıń qollanıwı» (2011), D.Nurseytov «Qaraqalpaq shejiresiniń janrlıq ózgeshelikleri» (2011), E.Kóshkinbaeva «Ǵárezsizlik dáwirinde Berdaq dóretiwshiliginiń izertleniwi. 1990-2010-jıllar» (2012-jıl) degen temadaǵı izertlew jumısları áhmiyetli máselelerdi sheshiwge baǵdarlangan.

Bulardan basqa Qaraqalpaq Mámleketlik Universitetinde Berdaqtıń 180-jıllıq yubileyine baǵışlangan Respublikalıq ilimiy konferenciya materialları tiykarında dúzilgen hám basıp shıǵarılǵan «Berdaq dúnyası» atamasındaǵı ilimiy toplam (2008), hár qıylı ilimiy jurnallarda, toplamlarda, sonday-aq,

gazetalarında Berdaq shayırdın epikalıq shıǵarmaların ashıp beriwdegi shayır sheberligin sáwlelendiretuǵın kóp sanlı maqalalar jarıqqa shıqtı hám jámiyetshiliktiń dıqqatına usınıladı.

Izertlewdiń tiykarǵı máseleleri hám gipotezaları: biz izertlew jumısımızda Berdaq shıǵarmaların janrlıq jaqtan úyreniw barısında ayırım terminlerdiń qollanıwı boyınsha óz boljawlarımızdı keltirip óttik. Bunda Berdaqtıń biziń izertlew obyektimizge aylanıp otırǵan epikalıq shıǵarmaların mazmun hám formalıq jaqtan esapqa alıp qayta kórip shıqtıq.

Izertlew jumısınıń maqseti hám wazıypaları: joqarıda ayılǵan zárúrlikten kelip shıǵadı. Jumıstıń baslı maqseti Berdaq shayırdın epikalıq shıǵarmalarında qollanılgan ádebiy-folklorlıq dástúrlerdin qollanıwındaǵı sheberligin anıqlaw bolıp tabıladı. Usı maqsetten kelip shıqqan halda tómendegi wazıypalardı orınlaw talap etiledi.

-Berdaqtanıw ilimi tariyxına qısqasha sholıw jasaw;

-Ǵárezsizlik jıllarında Berdaq miyrasınıń jańa izertleniw baǵdarların anıqlaw;

-bul boyınsha bir qatar monografiyalargá, toplamlargá, maqalalargá, ilimiy analiz jasaw;

-Berdaqtıń “Aqmaq patsha” dástanında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdı, folklorlıq syujet hám motivlerdi, obraz jasawdaǵı folklorlıq elementlerdi shayır qalay qollanǵanın ashıp beriw;

-Berdaqtıń táriyxıy epikalıq shıǵarmalarında folklorlıq dástúrdi anıqlaw;

-dissertaciyanın erisken nátiyjelerin kórsetiw hám olardıń ilimiy-ámeliy áhmiyetlerin, qunın anıqlaw.

Izertlew jumısınıń obykti hám predmeti: Biziń jumısımızdın obykti sıpatında XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırı Berdaqtıń epikalıq shıǵarmaların alǵan bolsaq, al,usı epikalıq shıǵarmalarında qollanılgan ádebiy-folklorlıq dástúrlerdı shayır qalay paydalanǵanın, qanday dástúrlerden paydalanǵanlıǵın anıqlawdı jumısımızdın predmeti sıpatında alıp qaradıq.

Izertlew jumısının metodologiyalıq tiykarları: retinde Ózbekistan Respublikası birinshi Prezidenti I.A.Karimovtın xalqımızdın ruwxıy dúnyası, mádeniy hám ádebiy miyrasları klassik shayırlarımız haqqında hám olarğa házirgi zaman talapları dárejesine jantasıw haqqında oy-pikirlerine, kitaplarına, sonın ishinde «Joqarı mánawiyat jeńilmes kúsh» (2008) kitabına, maqalalarına, bayanatlarına súyendik. Sonın menen birge, klassikalıq miyrastı izertlew boyınsha bir qatar kórnekli miynetlerden teoriyalıq tiykar hám ilimiy tájiriye retinde paydalandıq. Olardan N.Dáwqaraev, I.Saǵitov, M.Nurmuxammedov, K.Mambetov, A.Murtazaev, Q.Maqsetov, A.Pirnazarov, Á.Paxratdinov, Q.Járimbetovlardın miynetlerin atap ótsek boladı.

Berdaqtnıń epikalıq shıǵarmalarında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdi anıqlaw barısında tariyxıy – salıstırmalı, salıstırmalı-tipologiyalıq, kórkem analiz metodlarınan paydalandıq.

Izertlew jumısının ilimiy jańalıǵı: sonnan ibarat, Berdaqtnıń dóretiwsheiliginiń ğarezsizlik jıllarında izertleniw baǵdarları haqqında qısqasha sholıw jasadıq. Sonday-aq, shayırdın epikalıq shıǵarmalarında folklorlıq dástúrler haqqında aldın izertlengen miynetlerge tiykarlanıp hám jeke kózqarasımızdan kelip shıqqan halda jańasha baǵdarda izertlewge háreket ettik. Bunda, epikalıq shıǵarmalarında atap aytqanda, “Aqmaq patsha” dástanındaǵı, “Aydos baba”, “Ernazar biy”, “Amangeldi” sıyaqlı tariyxıy-epikalıq shıǵarmalarında ádebiy-folklorlıq obraz jasaw ózgesheligi, kóshpeli syujet hám motivlerden paydalanıw sheberligi, epikalıq shıǵarmalarınıń poetikasın úyrenip shıqtıq.

Izertlew jumısımızdın ilimiy hám ámeliy áhmiyeti: haqqında tómendegilerdi atap kórsetiwge boladı. Qaraqalpaq ádebiyatınıń klassik shayırı Berdaqtnıń epikalıq shıǵarmalarındaǵı ádebiy-folklorlıq dástúrlerdi dástanlar, ańız-ańgimeler menen, sonday-aq, dúnya ádebiyatınıń folklorlıq shıǵarmaları menen salıstırmalı túrde úyrengen miynetler az kólemde bolıp, biziń izertlew jumısımız usı boslıqtı toltırıwǵa járdem beredi.

Jumısta toplaǵan dáreklerdi, materiallardı, islengen ilimiy juwmaqlardı joqarı oqıw orınlarında Berdaqtanıw páninen qollanbalar, lekciyalar dúziwde, sonday-aq, akademiyalıq liceyler, kásip-óner kolledjleri ushın sabaqlıqlar yamasa qollanbalar jazǵanda paydalanıwǵa boladı dep esaplaymız.

Izertlew jumısının qurılısı: kirisiw, paydalanılǵan ádebiyatlar, bibliografiyalıq kórsetkishler dizimi, III bapтан ibarat bolıp, hár bir bap úsh bólimdi óz ishine alǵan 89 betten ibarat.

I BAP. BERDAQTÍN EPIKALÍQ SHÍǴARMALARÍNÍN IZERTLENIW MÁSELELERI

1.1. SHayır shıǵarmaların izertleniw tarıyxı máseleleri

Milliy ózlikti aňlaw tariyxıy esteliklerimizdiń dawamlılıǵın támiyinlew, úlken jazba miyraslarımızdı asırıp-abaylaw, bayıtıp barıw hám tarqatıw hámde mádeniy hám mánawiy qadiryatlarımızdı en jaydırıw maqsetinde Ózbekistan Respublikası Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevtıń 2017-jıl 24-mayda qabıl etken qararı biziń mádeniy miyraslarımızdıń qayta tikleniwine, jazba esteliklerimizdi qayta úyreniwge keń imkaniyat esigin ashıp berdi². Bul qarar, biziń jazba ádebiyatımızdıń tiykarın salıwshı Berdaq shayır dóretpelerin asırıp-abaylaw, onı keleshek áwladqa jetkiziwdey úlken wazıpanı júkleydi. Berdaq dóretiwshiligi 1930-1940 jıllarda tiykarınan ádebiy miyras aspektinde úyrenilip bul jılları N.Dawqaraev, I.Saǵıtov, Q.Ayımbetov, O.Kojurov, A.Begimovlardıń maqalaları sonday-aq, monografiyalıq izertlewler payda boldı. Mısalı, 1943-jılı ilimpaz I.T.Saǵıtovtıń «Berdaq-ullı patriot shayır» hátte rus tilinde S.Bassinniń «Berdak shair-velikiy poet-patriot» degen broshyuraları shıqtı³. 1946-jılı N.Dawqaraevtıń filologiya ilimleri boyınsha kandidatlıq dissertaciyasınıń tiykarǵı bólimin Berdaq shayırdıń shıǵarmaları quradı.

1950-jıllardaǵı Berdaqtanıw ilimindegi tabıslardıń biri belgili ádebiyatshı I.Saǵıtovtıń izertlewleri boldı. Ol usı jıllarda «Berdaq-ullı patriot shayır», «Berdaq-qaraqalpaq ádebiyatınıń tiykarın salıwshı», «Qaraqalpaq xalqınıń ullı demokrat shayırı», «Qaraqalpaq xalqınıń kórnekli demokrat shayırı», «Berdaqtıń jámiyetlik – siyasiy kózqarası tuwralı», «Berdaq shıǵarmalarında hayal-qızlar obrazı», «Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanı tuwralı» hám basqa da maqalaları Berdaqtanıw iliminıń rawajlanıwına qosılǵan úles boldı⁴. Onıń izertlewleri Berdaqtıń ómiri hám dóretiwshiligi, miyrasları haqqında sistemalı alıp barılǵan

² Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24-майдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги Қарори.// Халқ сўзи, 2017 й, 25-май, №103

³ Сагитов И. Бердақ-уллы патриот шайыр. Нөкис, 1943.

Бассин С. Бердақ шаир –великий поет патриот. Нөкис, 1943.

⁴ Сагитов И. Бердақ-уллы патриот шайыр. //Қызыл Қарақалпақстан, 1950. №158/«Бердақ қарақалпақ әдебиятының тийкарын салыўшы». // Совет Қарақалпақстаны.1954-ж,27-декабр.«Бердақтың жәмийетлик –сиясий көзқарасы туўралы». // Совет Қарақалпақстаны.1958,№9.«Бердақ шығармаларында ҳаял-қызлар образы». // Совет Қарақалпақстаны.1958, 21-декабр.«Бердақтың «Ақмақ патша» дәстаны туўралы». // Қарақалпақ әдебияты ҳәм искуствосы. 1955,№2

ilimiy jumislardan bolıp, olar usı ilimpazdıń 1954-jılı jaqlaǵan «Berdaqtıń tvorchestvosı»⁵ degen temadaǵı monografiyasına tiykar bolıp xızmet etti. I.Saǵıtovtıń bul miynetleri Berdaq dóretiwshiligi boyınsha dáslepki arawlı hám sistemalı túrde alıp barılǵan tabıslı ilimiy izertlewlerden boldı desek durıs boladı.

Sóz etilip atırǵan 50-jıllardaǵı Berdaqtı úyreniwdiń jáne bir ózgesheligi sonda, ilimniń bul tarawınıń N.Dawqaraev, Q.Ayımbetov, I.Saǵıtovlar sıyaqlı tájiriybeli ádebiyatshılardan basqa jas ilimpazlar da aralasa basladı. Olar óz maqalalarında Berdaqtıń ómiri hám dóretiwshiligine baylanıslı hár qıylı bahalı maǵlıwmatlardı, jańa tabılmalardı, pikirlerdi járiyaladı.

1960-80-jılları Berdaq shıǵarmaları tuwısqan túrkiy xalıqlar tillerinde, sonday-aq, rus tilinde bir neshe mártebe kitap bolıp basılıp shıqtı. Berdaq toplamı dáslepki mártebe rus tiline awdarılıp Tashkentte 1957-jılı shıqtı⁶. Usı jılı ol «Tanlangan asarlar» degen atamada ózbek tiline awdarılıp 1951-jılı jariq kórdi⁷. Sońınan Berdaq shıǵarmaları rus hám ózbek tillerinde bir neshe mártebe jariq kórdi. Bul toplamlardan **rus tilindegi** baspaların belgili awdarmashı **Naum Grebenev**, al **ózbek** tilindegi baspaların belgili awdarmashı, Ózbekistan xalıq shayı **Mir Temir** islegen. Bul awdarmashılar rus hám wózbek oqıwshıların Berdaq shıǵarmaları menen keńnen tanıstırıwda, Berdaqtı awdarma jolı menen keńnen xalıqqa úgit-násiyat etiwde kóp xızmetler etti. Sóz bolıp atırǵan 1960-80 jılları Berdaqtıń altın miyrası basqa xalıqlar oqıwshılarınıń da qızıǵıwshılıǵın oyattı hám ol tuwısqan túrkmen, qazaq, qırǵız tillerine de awdarıldı. Berdaq shıǵarmalarınıń toplamı **türkmen shayı K.Seyidmiradovtıń** awdarmasında **1960-jılı türkmen tilinde**⁸, **qazaq aqını A.Axmetovtıń** awdarmasında **1973-jılı qazaq tilinde**⁹, sońınan **1985-jılı qırǵız tilinde**¹⁰ basılıp shıqtı. 1972-jılı

⁵ Сагитов И. Бердақтың творшествосы. Нөкис. 1954

⁶ Бердах избранное. Ташкент, изд. УзССР, 1951.

⁷ Танланган асарлар. Ташкент, Уздавнашр. 1951.

⁸ Бердақ. Сайланан асерлар. Ашгабат. Туркмен Довлет нашриёти. 1960

⁹ Бердақ. Әмиўдәрья әўендери. Таңдамалы. Алматы, «Жазушы». 1973.

¹⁰ Бердақ. Өмир жырлары. Фрунза. Қырғызыстан. 1985.

jaña ekspediciya shólkemlestirip, belgili filolog alımlar N.Japaqov hám H.Hamidovlar Berdaq miyrası boyınsha baqlaw, izertlew jumısların júrgizdi. Olar xalıq arasındagı eski miyraslarǵa ıqlaslı, puqta adamlardıń úy kitapxanalarınan Berdaqtıń «Shejire» hám «Xorezm» dástanlarınń tolıǵıraq kóshirmelerin tabıwǵa erisedi.

1960-80-jılları Berdaq dóretiwshiligine arnawlı izertlew boyınsha da bir qatar jumıslar islendi. Eger de, Berdaq dóretiwshiligi burın 1930-50-jılları tiykarınan tek ádebiy miyras aspektinde tariyxıy-filologiyalıq aspektte izertlengen bolsa, sóz bolıp otırǵan 1960-80- jıllardaǵı ilimniń hár qıylı tarawlarında hám aspektlerinde úyrenile basladı. Izertlewshi M.Tilewmuratov¹¹ Berdaq miyrasın tariyx ilimi aspektinde qarap tariyx ilimleriniń kandidatı degen ilimiy dárejeni alıw ushın dissertaciya jaqladı. K.Xudaybergenov «Eticheskiye vozzreniya karakalpakskix mısliteley XIX i nachala XX vekov» (1967) hám «Obshestvenno-politicheskiye i filosofskiy vzglyad karakalpakskix mısliteley XIX i nachala XX vekov» (1975) «Mirovozzreniye Berdaxa» (1987) degen filosofiyalıq temalarda monografiyalar járiyaladı.

Filosof S.Seytimbetov «Antiklerikalizm i svobodomıslıye karakalpakskix mısliteley vtoroy polovini XIX i nachala XX vekov»(1971) degen filosofiyalıq temada kandidatlıq dissertaciya jaqladı. Pedagog-alım Ó.Áleov Berdaqtıń shıǵarmalarında pedagogikalıq kózqaraslardıń sáwleleniwi máselesi boyınsha kandidatlıq dissertaciya jazdı hám jaqlap shıqtı¹².

Usı jıllarda filologiya iliminde de Berdaq dóretiwshigi boyınsha arnawlı dissertaciyalıq jumıslar islendi. Til biliminiń qánigesi D.Saytov ¹³ Alma-ata qalasında kandidatlıq dissertaciya qorǵadı. Dissertaciyanıń bir bólimi Berdaq poeziyasınıń tili máselesine baǵıshlangan.

¹¹ Тилеўмуратов М. произведения Бердаха как источник по истории Каракалпаков. Кандидатская диссертация. 1967.

¹² Алеуов У. Педагогическийиe взгляды Бердаха. Канд.дис. ташкент, 1974

¹³ Сайтов Д. Язык каракалпакских поэтов XVIII-XIX веков. (Йен жырау, Кунходжи, Бердаха и Ажинияза). Канд.дис. Алмата-Ата, 1971

Ádebiyatshı Aydar Murtazaev Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanı boyınsha arnawlı izertlew jumısın júrgizip, dástannıń burın islenbegen janrlıq, syujetlik hám kórkemlik ózgesheliklerin ashıp berdi. Dissertaciyasınıń tiykarında monografiya jazdı hám baspadan shıǵardı¹⁴. Ol ilimiy jolın 60-jılları Berdaq dóretiwshiligi tuwralı maqalalardan baslaydı. 1967-jılı «Berdaqtıń «Aqmaq patsha dástanı» degen temada kandidatlıq, 1994-jılı «Berdaqtıń sheberligi» degen temada doktorlıq dissertaciya jaqladı.

Filologiya ilimleriniń doktorı, professor A.Paxratdinov Berdaqtanıw ilimine ádewir úles qostı. Berdaqtıń ómiri, dóretiwshiligi, onıń miyrasların anıqlaw máseleleri hám olardı úyreniw tariyxı boyınsha ol kóplegen maqalalar, kitapshalar, monografiyalıq jumıslar jazdı hám baspasózde járiyaladı. Olardan Berdaqtıń «Shejire» dástanın óz aldına úyreniwge baǵıshlangan «Qaraqalpaq Shejiresi» kitapshası (1984), al, «Berdaq shayırdıń dástanlıq shıǵarmaları»¹⁵ miynetinde « Shejire», «Aydos biy», «Ernazar biy», «Amangeldi», «Aqmaq patsha» dástanlarınıń qoljazbaları xalıq awızındaǵı variantları, hár qıylı jıllardaǵı baspaları tuwralı sóz etedi.

Usı avtordıń «Berdaq shayıır tvorchestvosınıń jıynalıw, basıp shıǵarılıw hám izertleniw tariyxınan»¹⁶ degen monografiyası Berdaqtanıw iliminde erisilgen barlıq jetiskenliklerdi sistemalastırıp usı ilimniń payda bolǵan waqtınan baslap, qalıplesiw, rawajlanıw (1970-80- jj) dáwirine shekemgi tariyxınan dúzilgen. Solay etip, bul kitap Berdaqtanıw iliminiń tariyxın arnawlı izertlegen hám onıń izbe-iz evloyuciyalıq rawajlanıwın sáwlelendiretuǵın dáslepki monografiyalıq jumıs boldı.

Solay etip, Berdaq shıǵarmaların ilimpazlarımız hárqıylı dáwirlerde, hárqıylı aspektlerde izertlegenin kóriwge boladı. Demek, shayıır shıǵarmaları sóz etip otırǵan waqıyaları jámiyetlik-siyasiy turmıstaǵı hárqıylı waqıyalardı

¹⁴ Муртазаев А. Бердақтың «Ақмақ патша поэмасы». Нөкис, Қарақалпақстан, 1979

¹⁵ Пахратдинов А. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987

¹⁶ Пахратдинов А. Бердақ шайыр творчествосының жыйналыуы, басып шығарылуы хәм изертлениу тәрийхынан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990

áshkaralawı menen qunlı bolǵanlıqtan túrlishe aspektlerde izertlew obyektine aylana alǵan.

1.2. Ğárezsizlik jıllarında Berdaqtıń epikalıq shıǵarmaların izertlewdiń ózgeshelikleri

Ğárezsizlik jılları burınnan Berdaqtanıw menen shuǵıllanıp kiyatırǵan alımlar ózleriniń izertleniw baǵdarların jańa zaman talaplarına ılayıq qayta qarap, Berdaqtıń burın izertlenbegen yaki az izertlengen táreplerine baslı dıqqat beredi. Olardan I.Saǵitov, A.Murtazaev, A.Karimov, A.Pirnazarov, A.Paxratdinov, Q.Bayniyazov, Q.Maqsetov, K.Mámбетov, H.Hamidovlar óz izertlewleriniń tiykarǵı bólegin Berdaq dóretiwshiligine arnaydı hám izertlew jumısların hár qıylı aspektlerde dawam etedi. Berdaq poeziyasınıń basqa xalıqlar ádebiyatları menen baylanısları hám óz-ara tásirleri problemaları boyınsha ózbek ádebiyatshısı filologiya ilimleriniń kandidatı Baxtiyar Kurbanbaev¹⁷ Berdaqtanıw tiykarında dáslepki márte Berdaqtıń basqa ádebiyatlar menen baylanısı arnawlı tema retinde úyrenilgen. Berdaq miyrasın ádebiy tásirler hám baylanıslar aspektlerinde qaraǵan itibarlı jumıslarınıń biri filologiya ilimleriniń doktorı, professor Husniddin Hamidovtıń «Shıǵıs jazba dárekleri hám XIX ásir qaraqalpaq shayırları» degen monografiyası boldı¹⁸. Ğárezsizliktiń eń dáslepki jılları joqarıda sóz etilgen Berdaq hám ádebiy tásirler menen ádebiy baylanıslar máselesine ádewir dıqqat kúsheydi. Bul boyınsha, ásirese, filologiya iliminiń doktorı, professor Kamal Mámбетov ónimli isledi. Ol «Alisher Nawayı hám qaraqalpaq klassikleri», «Nawayı hám Berdaq», «Berdaq hám tuwısqan xalıqlar ádebiyatı»¹⁹ atamalarda bir neshe maqalalar járiyaladı.

¹⁷ Курбанбаев Б. Бердақ ҳәм өзбек әдебияты. Нөкис, Қарақалпақстан, 1986.

¹⁸ Хәмидий Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис, «Билим», 1991

¹⁹ Мәмбетов К. Әлишер Науайы ҳәм Қарақалпақ классikleri. //Совет Қарақалпақстан. 1991. 17-май. Науайы ҳәм Бердақ.//Жас ленинши. 1991. 18-июнь. Бердақ ҳәм тууысқан халықлары әдебияты. //Еркин Қарақалпақстан. 1998.22-январь.

Bul másele boyınsha professor Karimbay Qurambaevtń Tashkent, Nókis, Ashxabad baspalarında jarıq kórgen²⁰, Alımnıń ádebiy baylanısları boyınsha izertlew jumıslarınıń nátiyjeleri «Kewil kewilden suw isher» (Nókis, 1993) degen ilimiy kitaplarına jámlestirdi.

Ádebiyatshı Q.Járimbetovtń da bul másele boyınsha ayırım maqalaları bar. Mısalı, onıń túrkmen tilinde basılǵan «Ussatlardıń obutları» (Ustazlardıń úgitleri). Túrkmen –garagalpaq ádebiy xızmatdatshılıǵından nusqa («Garagum» jurnalı, №6, 1998, Ashxabat) degen maqalasında Maqtımqulı menen Berdaq, Ájiniyazlardıń didaktikalıq qosıqlarınıń tematikalıq, ideyalıq, janrlıq jaqınlıqların mısallar menen salıstıradı.

BerdAQ poeziyasınıń Shıǵıstıń ullı klassikleri menen ideyalıq- estetikalıq baylanısları usı avtordıń «İdei gumanizma v tvorchestve Berdaxa» degen maqalalarında ilimiy derekler hám olardı tallawlar tiykarında isenimli ashıp berilgen.²¹ Sonday-aq, ádebiyatshı P.Allambergenova óziniń bir qatar maqalalarında (BerdAQ dóretiwshiliginde Maqtımqulı dástúrleri). Ámir Temurdıń 660-jılıǵına baǵıshlangan professor- oqıtıwshılardıń hám studentlerdiń XX ilimiy-teoriyalıq konferenciyasınıń materialları. II tom, Nókis,1996; «Maqtımqulını oqıǵanda»²² hám «Traditsii Maxtumkulı v karakalpakskey literature: (Na materiale karakalpakskey literaturoy XIX veka)» degen temadaǵı kandidatlıq dissertaciyasında (Nókis, QMU, 1999) Berdaqtıń túrkmen ádebiyatınıń klassik shayırı Maqtımqulı menen ideyalıq, tematikalıq únlesleri shıǵarmalardıń analizleri tiykarında ashıp berilgen.

Usı jılları Berdaqtıń shayırlıq sheberligi probleması arnawlı izertlew obykti sıpatında úyrenile basladı. Berdaq dóretiwshiligin burınnan izertlep júrgen ádebiyatshı Aydar Murtazaev bul máseleni arnawlı izertlew obykti etip

²⁰ Қурамбаев К. Мақтымқулы дәстүрлері қарақалпақ поэзиясында. // Туркмен тили ҳәм әдебияты. 1992. №1

²¹ Жәрімбетов Қ. Идеи гуманизма в творчестве Бердаха. Общественные науки в Узбекистане, №8-9,1998, стр 37-42.(Рус тилинде)

²² Қурамбаев К., Алламбергенова П. Мақтымқулыны оқығанда. //Әмиўдәрәя. 1999.№10

tañladı. Bul baǵdarda ol bir neshe maqalalar járiyaladı²³. Bunnan soń A.Murtazaev «Berdaq shıǵarmalarında zamanagóylik hám sheberlik» degen temada bes baspa tabaq kóleminde monografiya shıǵardı. Onda ilimpaz Berdaqtıń shayırlılıǵın stillik, janrlıq, ideyalıq, tematikalıq ózgeshelikleri boyınsha ashıp beredi. Aydar Murtazaev «Masterstvo Berdaxa» degen temada óziniń usı izertlewleri tiykarında doktorlıq dissertaciyasın tabıslı jaqlap shıqtı. (13-yanvar,1994). Bul Berdaqtıń shayırlıq sheberligi máselesi boyınsha jaqlaǵan dáslepki arnawlı dissertaciyalıq jumıs boldı. Jumısta Berdaqtıń ómir bayanı boyınsha jańa maǵlıwmatlar, shayırlıq shıǵarmaların xronologiyalıq belgili bir dáwirlerge bólip úyreniw máseleleri qaralǵan.²⁴.

Berdaq shayırdıń sheberligin úyreniwde basqa da monografiyalıq miynetlerdi atap ótiwge boladı. Máselen, filologiya iliminiń doktorı (1995-jıldan) Ayımqul Pirnazarov «Berdaqtıń shıǵarmalarında qollanılǵan dóretiwshilik usıllar»²⁵ degen temada monografiyalıq jumıs jazdı. Onda ilimpaz Berdaq shıǵarmalarında qollanılǵan ayırım kórkem ámeller, usıllar tuwralı, naqıl-maqallardıń, portretler hám peyzajlardıń kórkem obraz jaratıwda qollanılıwı hám áhmiyeti haqqında mısallardı tallaw arqalı pikirler júritedi.

1997-jılı Berdaqtıń tuwılǵanına 170-jıl tolıwına baylanıslı Nókis qalasında «Qaraqalpaqstan» baspasınan jariqqa shıqqan «Berdaq. Saylandı shıǵarmaları» atamasındaǵı kitap boldı. Toplam Ózbekistan hám Qaraqalpaqstan xalıq shayırları Ibrayım Yusupov hám Ózbekistan IA haqıyqıy aǵzası, filologiya iliminiń doktorı, professor H.Hamidovlar tárepinen baspaǵa tayarlanǵan. Toplamdı dúziwshi hám tayarlawshılardıń biri xalıq shayırları Ibrayım Yusupov oǵan «Qaraqalpaq xalqınıń milliy maqtanıshı» degen temada alǵı sóz–maqala jazǵan.

²³ Муртазаев А. Классикамыздың бийик шыңы. Бердақ таңдамалы шығармалары. Нөкис. 1987. «Ақмақ патшаның» жанрлық өзгешелигі хақында. Бердақ хақында сөз. Нөкис. 1987. –Б.116-145. Алтын хәр бир айтқан сөзим. //Еркин Қарақалпақстан. 1991.23-октябрь. Классик шайырларымыздың дәретіўшилик усыллары. 1998.3-октябрь.

²⁴ Нурмухаммедов М, Есемуратов Г. Бердақ хақында жаңа мағлыўматлар. «Қызыл Қарақалпақстан», 24-сентябрь, 1954; Сағыйтов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, 1958,110-бет; Муртазаев А. Мастерство Бердаха. Автореферат докт дисс. Нукус,1993,стр.19.

²⁵ Пирназаров А. Бердақ шығармаларында колланылған дәретіўшилик усыллар. Нөкис, «Қарақалапақстан»,1988

Maqalada avtor Berdaq miyrasınıń áhmiyetin kórsetedi, onı ele de ilimiy tiykarda tereń izertlew kerek ekenligi hám keleshektegi wazıypaları haqqında aytadı. «Gawhardı oǵan jabısqa basqa qosımtalardan tazalamaǵan shelli ol jılwalanbaydı. Sol degendey, Berdaqtıń hasıl miyrasların shań-tozańlardan, shóp–shardan arshıp, xalıqqa shayırdıń gáwharday hasıl óz sózlerin beriwimiz lazım»²⁶.

Berdaqtıń 170-jıllıq yubileyine baǵıshlap ótkerilgen konferenciya materialları tiykarında ilimiy toplam shıǵarıldı.²⁷ Bul toplamda belgili qaraqalpaq ádebiyatshıları Á.Paxratdinov, Yu.Paxratdinov, A.Pirnazarov, H.Hamidov, Q.Baynıyazov, T.Mámбетnıyazov, I.Ótewlijev h.t.b maqalaları basılǵan. Olarda Berdaq shıǵarmalarınń izertleniw jaǵdayları, Berdaq shıǵarmalarında gumanizm hám milliylik ideyalarınń sáwleleniwi, Berdaq shıǵarmalarında realistlik súwretlewlerdiń qollanıluwı sıyaqlı máseleler kóterilgen. Bul toplam Berdaqtanıw ilimine jańa oy-pikirler kirgizdi, jańa máseleler kóterip shıqtı. Qaraqalpaqstan hám Ózbekistan xalıq shayırı I.Yusupovta Berdaqtıń 170-jıllıq yubileyine arnalǵan maqalasında shayır poeziyasınıń ádebiyatımızdaǵı milliy ádebiyat etiwine áhmiyetine toqtap bılay dep jazadı: «Berdaq poeziyasınıń órisin keńeytip, tematikalıq hám janrlıq jaqtan onı túrlendirip, onıń xalıqlıq demokratiyalıq mánisin kúsheytıp, gúressheńlik ruwx úrlep, oyshańlıǵın tereńletip, milliy ádebiyatımız dárejesine kóterdi. Máselen, «Aqmaq patsha» dástanı–bul burın bizde kórmegen jazba ádebiyatınıń epikalıq dóretpesi. «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy» jeke adamnıń ǵana emes, bálki xalıqtıń tariyxıy táǵdiriniń qaharmanlıq, tragediyalıq kórinisi. Bul shıǵarmalar hám «Shejire», «Xorezm» poemaları alımlardıń Berdaqtı birinshi qaraqalpaq dep atawına negiz boldı. Mine, bul rawajlanıw ózgeshelikleri Berdaqqa deyingi ádebiyatımızda bolmaǵan edi. Onıń ústine Berdaqtıń dóretiwshiligi qaraqalpaq ádebiy tilin jetilistiriwde úlken orn

²⁶ Юсупов И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. // Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997, 9-бет.

²⁷ Миллий әдебиятымыздың байтереги. Әдебий сын мақалалар топламы. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1998.

tutadı.»²⁸ Ádebiyatshılarımızdın Berdaq poeziyasına milliylik máselesin izertlewge umtılwda jańa ǵárezsizlik dáwiriniń úlken tási bar. Sebebi, ǵárezsizlik dáwiri ádebiyatınıń milliyliǵı máselesine jańasha qarawǵa, jańasha hám progressiv milliy ideologiya kontekstinde jantasıwǵa múmkinshilikler beredi. Bunıń dálili retinde Ózbekistan Respublikasınıń birinshi Prezidenti Islam Karimovtıń tómendegi sózlerin keltiriwge boladı: **«...ajdodlarimizning bebahomerosi, milliy qadriyat va ańanalarimizga munasib bólishiga erishish yuksak fazilatli va komil insonlarni tarbiyalash, ularni yaratuvchilik ishlariga dávat qilish, shu muqaddas zamin uchun fidoyilikni hayot mezoniga aylantirish-milliy istiqlol mafkurasining bosh maqsadidir.»**²⁹ Berdaq hám milliy ideyalar problemi professor Qabil Maqsetovtıń maqalalasında sáwlelengen.³⁰

Filologiya iliminiń kandidati Ibrayım Ótewliyev³¹ ilimiy jumıs járiyaladı. Jumısta avtor Berdaq shıǵarmaların ádebiyatta milliylik ideyalarınıń sáwleleniwi kózqarasınan úyreniwge háreket etken.

90-jıllardıń aqırında Berdaq dóretiwshiligi hár qıylı teoriyalıq kózqaraslardan úyrenetuǵın izertlew jumısları kishigirim kitapshalar túrinde baspadan shıqtı. Olardan filologiya iliminiń doktorı Qurbanbay Járımbetovtıń «Berdaq násiyatları –biziń ruwxıy ǵáziynemiz»³² degen kitapshası dıqqatqa ılayıq. Avtor Berdaq násiyatların házirgi zaman talaplarınan kelip shıǵıp, shayır jasaǵan XIX ásirdegi tariyxıy, jámiyetlik ekonomikalıq sharayatlardı esapqa alǵan jaǵdayda ilimiy usılda analizleydi. XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetlerin izertlew jumısların 1990-jılları aq basladı hám bul másele boyınsha 20 dan aslam maqalalar, kitapshalar shıǵarǵan edi. Qurbanbay Járımbetov 2000-jılları bul máseleni úyreniw boyınsha jedel jumıslar alıp bardı. Nókis, Tashkent,

²⁸ Юсупов И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. //Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1997. –Б.7

²⁹ Каримов И. Сўз боши. // Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2001. –Б.7

³⁰ Мақсетов Қ, Бердақ ҳам миллий ояныў дәуири. «Әмиўдәрәя», №6, 1998.

³¹ Өтеулиев И. Бердақ поэзиясының миллий өзіншелikleri. Нөкіс, Қарақалпақстан. 1998.

³² Жәримбетов Қ. Бердақ нәсиятлары-бизің руўхый ғәзийнемиз. Нөкіс. 1998

Ashxabad qalalarında kóplegen maqalalar shıǵardı. Onıń bul tema boyınsha kóp jıllıq izertlew jumıslarınıń nátiyjeleri «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw tariyxı»³³ degen monografiyasında sáwlelendi. Monografiyada Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh shayırlardıń lirikalıq shıǵarmalarınń janrlıq qásiyetleri olardıń milliy kórkemlik saǵaları hám sol zamannıń ádebiy ortalıǵı menen tıǵız baylanısta izertlenedi. Bul shayırlar jasaǵan hám dóretiwshilik etken XIX ásirdegi tariyxıy hám mádeniy sharayatlardıń lirikalıq qalıplesiwine tásiiri ashılǵan.

Sonday-aq, ilimpaz Q.Turdıbaevtıń «XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatında didaktikalıq lirika» (janr ózgeshelikleri hám rawajlanıw tariyxı) degen temadaǵı kandidatlıq dissertaciyasın (Nókis, 2005), izerlewshiniń usı dissertaciyasınıń tiykarında jazılǵan «Didaktikalıq shıǵarmalar-ruwxıy baylıǵımız»degen temadaǵı monografiyasın atap kórsetsek boladı. Onda XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatındaǵı didaktikalıq qosıqlardıń janrlıq ózgesheligi menen rawajlanıw tariyxı sóz etilgen³⁴ Bunnan basqada M.Xalmuratovanıń «XIX ásir hám XX ásirdeń basındaǵı qaraqalpaq ádebiyatında epikalıq shıǵarmalardıń evolyuciyası» (2010), A.Utambetovanıń «Berdaqtıń, «Shejire» dástanında realistlik hám folklorlıq súwretlew usıllarınıń qollanıwı» (2011) degen temadaǵı kandidatlıq dissertaciyalardı, E.Kóshkinbaevanıń «Ǵárezsizlik jıllarında Berdaq dóretpeleriniń izertleniwi» (2012) atamasındaǵı magistrlıq dissertaciyalardı aytıp ótsek boladı.

Qaraqalpaq Mámleketlik Universiteti hám Qaraqalpaqstan jazıwshılar awqamı menen birgelikte 2007-jıl noyabr ayında ullı shayırdıń 180-jıllıq yubileyi ótkerildi. Yubileyge arnalǵan ilimiy-publicistikalıq konferenciya belgili alımlar, jazıwshılar bayanatlar oqıdı. Konferenciya oqılǵan bayanatlar 2008-jılı «Berdaq dúnyası» (ilimiy-publicistikalıq maqalalar) degen atamada toplam bolıp basılıp shıqtı. Toplamdı baspaǵa tayarlaǵan hám ilimiy

³³ Жәрімбетов Қ. ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тәрийхы. Нөкис, «Билим», 2004

³⁴ Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз. Нөкис, «Билим», 2009., 11 бет.

redaktorlagan professor Q.Jarimbetov. Berdaq shigarmalarida tariyxliq masalesi boyinsha professor Q.Jarimbetovtin «Berdaq doretivshiliginde tariyxliq dawirdin sawleleniw ozgeshlikleri», filologiya ilimlerini kandidati B. Genjemuratovtin «Berdaq qosıqları hám tariyxliq darekler», tariyx ilimini doktorı B.Qoshanovtin «Berdaqtin «Shejire» shigarması qaraqalpaq mámleketshiligi boyinsha tariyxliq darek» degen temalarda ilimiy maqalalar orın aldı. Usı toplamda **professor** A.Paxratdinovtin «Berdaqtin doretivshilik jolı», professor Q.Orazimbetovtin «Berdaqtin poetikalıq dunyası», Yu.Paxratdinovtin «Berdaqtin awladlarında shayırshılıq bolgan ba?» filologiya ilimini kandidatlari J.Nizamatdinovtin «Berdaq hám folklor», S.Matekeevtin «Berdaq hám Otesh shayırdin oz-ara doretivshilik baylanısları», Q.Turdbaevtin «Berdaq shigarmalarında insan tarbiyası masalesinin suwretleniwi», M.Orazimbetovani «Qaraqalpaq lirikasında Berdaq obrazının jaratılıwı», B.Palwanov «Berdaq doretivshiliginde mifologiyalıq syujetlerdin qollanıw ozgeshelikleri» degen qızıqlı maqalaları basılğan.

Berdaq atındağı QMU filologiya fakultetinin baslaması menen 2004-jılı 27-28-aprel kúnlari Qaraqalpaqstan Respublikası kóleminde ilimiy konferenciya ótkerildi. Onda qaraqalpaq, ózbek, túrkmen, qazaq ádebiyatlarını ayırım masaleleri boyinsha ádebiyatshılar bayanatlar isledi, pikir alısıwlar boldı. Bayanatlar QMU ilimiy keńesinin tastıyıqlawı menen usı jılı toplam bolıp shıqtı³⁵. Toplamğa belgili ádebiyatshılar Q.Jarimbetov hám Q.Orazimbetovlar ilimiy redaktorlıq etken. Toplamda Berdaqtanıw masalelerine arnalğan bir neshe masaleler bar: Jarimbetov Q. Tariyxliq-jamiyetlik hám mádeniy sharayatlardin ádebiy janlardin qalıplesiwine tasiri (XIX ásir qaraqalpaq lirikası misalında). Kerwenov T. Berdaqtin «Shejire»sinde anızlardin hám miflerdin sawleleniwi haqqında. Matimov.Q. Berdaqtin «Shejire» dastanı hám onın Abulğazı Bahadır xannın «Túrkler shejiresi» shigarmasınan ozgesheligi. Bul maqalalarda Berdaq doretivshiliginin túrli qırları sóz etilgen.

³⁵ Түркий халықлары әдебиятының гейпара мәселелери.(Илимий мийнетлер топламы). Нөкис,2004.

2011-jildin 6-may kuni Berdaq atidagi Qaraqalpaq mamleketlik universitetinde usi universitetin Qaraqalpaq filologiyasi baslamasi menen Ozbekistan Respublikasinin garezsizliginin 20-jilligina bagishlangan «Hazirgi filologiya iliminin ahmiyetli maseleleri» degen temada Respublikaliq ilimiy-teoriyalik konferenciya sholkemlestirdi ham otkerildi. Onda belgili filolog-alimlardin ham jas izertlewshilerdin bayanatlari tiyisli ilimiy sekciyalarda tinlandi, pikir aliswlar boldi. Konferenciyanin bir qatar bayanatlari QMU ilimiy kehesinin tasiyqlawı menen oz aldına ilimiy toplam bolıp shıqtı³⁶. Bul toplamda Berdaq dóretiwshiligine baylanisli tómendegi maqalalar basıldı: Toqımbetova G. Berdaq dóretiwshiliginde dástúr ham dóretiwshilik individualıq. Zarlıqov.I. XIX ásir qaraqalpaq lirikasında epikalıq dástúrlerdin kórinisleri. Maqalalardin temalarında kórinip turǵanday Berdaq dóretiwshiliginin burın ayılmaǵan yamasa az ayılǵan tárepleri sawlelengen. Bul Berdaqtanıw iliminin jáne de tolısıp, rawajlanıp atırǵaninan dárek beredi.

2000-jılları Berdaq dóretiwshiligi haqqında «Erkin Qaraqalpaqstan», «Qaraqalpaqstan jasları», «Ustaz jolı» gazetalarında, «Ámiwdárya» kórkem-ádebiy ham ilimiy-publicistikalıq jurnalında, «ÓZRIAQQ xabarshısı», «Berdaq atidagi QMU xabarshısı», «Ilim ham jámiyet» (Nókis pedinstitutı) ilimiy jurnallarında hár qıylı temalarda kúta kóplegen maqalalar basıldı. Olardan professor Á.Paxratdinovtin ónimli islegenin atap ótiw kerek. Ol «Erkin Qaraqalpaqstan» gazetasında «Berdaq-garezsizlik ideyaların jırlaǵan shayıır», «Jáne de Berdaqqa baylanisli dárekler», «Berdaq shayırdin «Aydos baba» dástanı», «Berdaq shayırdin «Amangeldi» shıǵarması», «Shejire» shıǵarması³⁷ maqalaları járiyalandı. Olarda avtor Berdaq shayırdin burın ayılmaǵan

³⁶ Ҳазирги филология илимининг аҳмийетли маселелери. Нөкис, 2011.

³⁷ Пахратдинов Ө. Бердақ ғарезсизлик идеяларыын жырлаған шайыр. //Еркин Қарақалпақстан. 2005-ж.8-ноябрь.№133. Және де Бердаққа байланысly дәреклер. //Еркин Қарақалпақстан.2006-ж.14-ноябрь. №137.Бердақ шайырдың Айдос баба дәстаны. //Еркин Қарақалпақстан.2006-ж.19-ноябрь. №113.Бердақ шайырдың Амангелди шығармасы. //Қарақалпақстан жаслары.2007-ж.17-май. №120. Шежире шығармасы. //Еркин Қарақалпақстан.2007-ж.26-май.№64.

táreplerin aytıwǵa yamasa ayılǵan máselelerge jáne de anıqlıqlar, dúzetiwler kirgiziwge háreket etken.

Bunnan soń professor Á.Paxratdinovtıń bir qatar maqalları jariyalandı³⁸. Bunda epikalıq shıǵarmaları haqqında maǵlıwmatlar menen tanısıwǵa boladı. Professor Q.Járimbetovtıń 2004-jılı baspadan shıqqan «XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń janrlıq qásiyetleri hám rawajlanıw táriyxı»³⁹ monografiyasında XIX ásirdegi klassik shayırlarımızdıń dóretishligin úyrenip olardıń milliy kórkemlik saǵaları, qaraqalpaq lirikasınıń qalıplesiw táriyxı hám rawajlanıw ózgeshelikleri, janrlıq jaqtan klassifikaciayalaǵan, poetikalıq forması haqqında bahalı pikirler ayılǵan. Bul XIX ásir klassik shayırlarımızdıń dóretiushiligin janrlıq jaqtan hám formalıq jaqtan úyrengen dáslepki ilimiy miynetlerdiń biri bolıp sanaladı. Jáne de, XIX ásir qaraqalpaq lirikasınıń folklorımızdan orın alǵan qaharmanlıq, lıroepikalıq dástanlar menen qatar qoyıp izertlegen.

Soń, professor Á.Paxratdinovtıń «Berdaq shayır dóretiushiliginiń ayırım máseleleri»⁴⁰ atlı iri kólemli ilimiy miynetide ayrıqsha áhmiyetke iye boldı. Bunda avtor kitaptı tórt bólimge bólip onda Berdaqtanıw kursınıń maqseti hám wazıypaları, Berdaqtıń jazba dástanlıq shıǵarmaları, shayır haqqında ańız ápsanalar haqqında bólimlerge bólip úyrenilgen. Mine, bul eki iri miynet sońǵı jılları shayır dóretiushiligin úyreniwde tiykarǵı dárek wazıypasın atqarıwı sózsiz.

Sonday-aq, 2013-jılı «Berdaq milliy mádeniyatımızdıń bayteregi» atamasında Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciyasınıń materiallar toplamı da baspadan shıqtı. Onda Sh.Allaniyazovanıń «Berdaq kúni milliy mádeniyatımız bayramı», A.Qudiyarovtıń «Berdaq tariyxıy tulǵalar haqqında», Q.Yusupovtıń «Berdaq

³⁸ Á.Paxratdinovtıń «Aqmaq patsha dástanı hám jer júzlik ádebiyatı» («Erkin Qaraqalpaqstan», 2007, 9-oktyabr), «Berdaq shayırdıń Aydos baba dástanı» («Erkin Qaraqalpaqstan», 2006, 19-sentyabr), Q.Smamutovtıń «Aydos biy poemasına Berdaqtıń qatnası máselesine» (ÓzRIAQQB Vestnik, 2010, №1), T.Kerwenovtıń «Mifler hım ańızlardıń qaraqalpaq jazba ádebiyatında qollanılıwı» (Nókis, «Bilim», 2013 monografiya), M.Xalmuratovanıń «Berdaqtıń Aydos biy dástanında folklorlıq dástúrlerdıń qollanılıwı» (Ámiwdárya, 2002, №1)

³⁹ Жәрімбетов Қ. ХІХ ғәсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тәрийхы. Нөкис, «Билим», 2004

⁴⁰ Paxratdinov Á. Berdaq shayır dóretiushiliginiń geypara mashqalaları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2013.

shayır degen ullı kisi», M.Qarlıbaevtıń «Berdaq shayır hám jazba mádeniyatımız»⁴¹ h.b da birqansha maqalalar orın alǵan. Bul toplam shayırdıń 185-jıllıq yubileyine arnalǵan ilimiy-ámeliy konferenciya materialları tiykarında tayarlangan.

Demek, shayır shıǵarmaları qunlılıǵı menen elede hárqıylı aspektlerde izertleniw obyektine aylana aladı.

II BAP. “AQMAQ PATSHA” DÁSTANÍNDÁ QOLLANÍLGAN ÁDEBIY-FOLKLORLÍQ DÁSTÚRLER

⁴¹ Бердақ миллий мәдениятымыздың байтереги. Илимий- әмелий конференциялар топламы. Нөкис, «Билим», 2013.

2.1. “Aqmaq patsha” dástanınıń syujetlik hám kompoziciyalıq ózgesheligi

Berdaq shayır XIX ásirdegi qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatın tek lirikalıq shıǵarmalar menen ǵana emes, al kóp sanlı epikalıq shıǵarmalar menen de bayıttı. Solardıń biri, “Aqmaq patsha” dástanı.

Berdaq shayırdıń bul “Aqmaq patsha” dástanı kólemi boyınsha 3000nan aslam qosıq qatarlarınan ibarat bolıp, ol óziniń ideyalıq mazmunı boyınsha da, tek shayırdıń dóretiwshiligin de ǵana emes, al XIX ásir qaraqalpaq klassikalıq poeziyasında úlken áhmiyetke iye bolǵan dástanlıq shıǵarma bolıp esaplanadı. Shayırdıń “Aqmaq patsha” dástanı XVII-XIX ásirdegi qaraqalpaqlardıń jámiyetlik ómirinde bolıp ótken keskin sociallıq qarama-qarsılıqlardıń mazmunın kórkem sáwlelendirgen úlken jazba estelik bolıp esaplanadı. Berdaq shayırdıń bul “Aqmaq patsha” dástanı 1930-jılları folkloristler Sádırbay Máwlenov hám Shámshet Xojaniyazovlar tárepinen xalıq ishinen qıssaxanlardan jazıp alınǵan estelik. Bul dástan óziniń waqıyalarǵa júdá baylıǵı, kórkemligi, mazmunınıń tereńligi jaǵınan ózgeshelenip turadı. Ol ózbek, rus, qazaq h.b. tillerge awdarılıp keńnen belgili bolıp ketti. Sebebi, shayır kótergen máseleler hámme waqıtta da progressivlik xarakterge iye bolıp. jámiyetshiliktiń dıqqatın ózine tarta aldı. Ol boyınsha ilimiy pikirler ilimpazlarımızdıń arasında da hawij aldı.

Máselen, Q.Ayımbetov hám O.Kojurov, I.Yusupovlar bul “Aqmaq patsha” dástanı ózbek xalıq dástanı “Maliykaiy Dilaram” dástanınıń tiykarında jazılǵan dástan dep shamaladı. Al, O.Bekbawliyev bul dástan ózbekshe “Maliykaiy Zuhra” dástanınıń qaraqalpaqta júrgen bir variantı dep kórsetedi. Al, Berdaq shayır dóretiwshiligin arnawlı izertlegen N.Dáwqaraev, I.Saǵıtov, Á.Paxratdinov, A.Murtazaev, K.Xudaybergenovlar “Aqmaq patsha” dástanı basqa bir xalıq dástanlarınıń kóshirmesi de, variantı da emes, bul haqıyqıy

Berdaq shayırdın qálemnen dóregen avtordın orginal shıǵarması dep kórsetedi⁴².

Ilimpaz A.Murtazaev tárepinen “Aqmaq patsha” dástanınıń 1960-jılları arnawlı ilimiy izertlew obyektine aylanǵanlıǵınıń ózi-aq shayırdın bul dóretpesi qaraqalpaq ádebiyatında úlken áhmiyetke iye dóretpe ekenliginen dárek beredi. “Aqmaq patsha” dástanında sociallıq máseleler keskin túrde qoyılǵan. Endi biz dástanınıń kompoziciyasın kórip óteyik. Epikalıq shıǵarmalardıń syujeti onıń janrlıq ózgesheliklerin belgileytuǵın, obrazlar xarakterin jaratıw qásiyetine iye bolǵan ámellerden sanaladı. Solar arqalı avtor óziniń aytajaq ideyasın, oy-pikirlerin beredi.

Ádebiyattanıw iliminde kóplegen ilimpazlarımız (T.Boboev⁴³, D.Quronov⁴⁴, Q.Járimbetov⁴⁵ h.b) syujet hám kompoziciyanıń baylanıslılıǵı hám olardıń ózgeshelikleri haqqında pikirlerin bildirip ótken. Olardı ulıwmalastırıp aytqanda, syujet eń dáslep, mazmun menen baylanıslı bolıp, qaharman xarakteriniń jaratılıwın, ashılıwın, súwretleniwshi waqıya hádiyselerdiń jıynaǵı bolsa, kompoziciya birinshi gezekte forma kórinisi bolıp, anıq ideyalıq kórkem maqsetke baylanıslı kórkem elementlerdiń shıǵarmadan orın alıwı, shıǵarma bólimleri, bapları hám epizodlarınıń orınlasıw tártibi, obrazlardıń bir sistemaǵa uyǵınlasıwı. Olardıń óz-ara múnásibetleriniń kóriniw tárizi, súwretlew qurallarınıń anıq maqsetke xızmet etiwı.

Berdaq shayırdıń óz zamanınıń ozıq oyılı, aldınǵı qatar zıyalılarınan bolǵan. Berdaq jasaǵan zamanda shayırlar dóretiwshiliginde folklor dástúri kúshli bolǵanı, olar túrkiy xalıqlarındaǵı, shıǵıs xalıqlarındaǵı ádebiy, mádeniy ómir menen baylanısta bolıp dástúrlerin de, jazba ádebiyat úlgiyin paydalanıp, óz dóretiwshiligin jetilistirip otırdı. Atap aytqanda, diniy mazmundaqı kitaplar (Quran hám soǵan baylanıslı kitaplar), islam dininiń nızam-qádelerin ózinde

⁴² Paxratdinov Á. Berdaq shayırdıń dóretiwshiliginiń geypara mashqalaları. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2013.-B.114

⁴³ Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент, Ўзбекистон, 2002. –Б.136-155

⁴⁴ Қуроноу Д., Мамажоноу З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент, Академнашр, 2013.-Б.141

⁴⁵ Јárimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2012. –B.27

jámlegen yuridikalıq xarakterdegi ádebiyatlar («Fikha Qáydanıy»(namaz oqıw qağıydalarına arnalğan segiz bapıan turatuǵın kitap), «Muxtásár» («Qısqa bayanlama» turmıslıq hám diniy islerdi musılman nızamı boyınsha orınlaw shártlerin bayanlawshı, hár bir bólimin kitap dep ataǵan eliw eki bólimnen ibarat kitap), «Hidaya» («Qollanba» úlken kólemdegi kitap)), islam dininiń teoriyalıq negizlerin dálillewge arnalğan iláhiyat ilimi kitapları olardıń oy-órisine, dóretiwshiligine tásir jasap otırdı⁴⁶.

XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırları óz shıǵarmaların dóretken waqtında arab, parsı, eski túrkiy tillerindegi túrli shıǵarmalardan xabardar ekenligi, olardıń ayırımlarınan paydalanǵanlıǵı sezilip turadı. Máselen, onıń kóplegen lirikalıq qosıqlarında, epikalıq shıǵarmalarında túrkiy poeziyanıń klassikleri, xalıq arasında keńnen málim bolǵan Axmet Yassawiy, Mashrab, Suwfiy Allayar, Nawayı, Fezuliy, Maqtumqulı sıyaqlı shayırlardıń ideyalıq-tematikalıq stillik tásiiri sezilip turadı. Bul boyınsha joqarıda kórsetilgen H.Hámidovtıń hám Q.Járimbetovtıń miynetlerinde kórsetilip ótilgen⁴⁷.

Sonday aq, shayır shıǵarmalarına názer salsaq sociallıq teńsizlikti áshkaralaw arqalı xalıqtıń mápin oylaytuǵın xalıqshıl, adalatlı patshanı árman etkeni seziledi. Mine, bul sıyaqlı ideyalar «Hatam nama» qıssasında berilgen. Onda Hatam júda hadal, haq kewil, aqıllı, batır, saqıy, adamlarǵa ǵamxor, mehriban adam sıpatında táriplenedi⁴⁸. Bunnan tásiirlengen Berdaq shayır óziniń dóretpelerinde usınday xannıń bolıwın árman etkenligi, eldiń azatlıǵı ushın xalıq batırlarınıń gúresleriniń súwretlewinde kórinip turadı.

«Aqmaq patsha» dástannıń kompoziciyasına itibar bersek kitabıy dástanlardagı hám xalıq awızeki dóretpelerindegi dástúriy kompoziciya úlgisinde qurılǵan. Dástan syujeti xronologiyalıq tártipte berilgen bolıp waqıya jawız, aqmaq patshanıń taxtqa otırıwı menen baslanıp, eń aqırında Gúlzar hám

⁴⁶ Хәмидий Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис, «Билим», 1991.-Б.26. 66-67, 76-78.

⁴⁷ Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсіметлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, 2004. –Б.37-45.

⁴⁸ Хәмидий Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис, «Билим», 1991.-Б.48-49

Anardıń maqset-muratına jetiwi menen juwmaqlanadı. Bul xalıq awızeki dóretpelerindegi qaharmanlardıń waqıya sońında jaqsılıq penen tamamlanıw epizodın yadqa saladı. Klassikalıq ádebiyatta da epikalıq shıǵarmalardıń syujeti dástúriy prolog, ekspoziciya, konflikt, waqıyanıń rawajlanıwı, kulminaciya, waqıyanıń sheshimi tartibinde dúziledi. Al, gey bir shıǵarmalarda bolsa waqıya syujeti konflikt, ekspoziciya, waqıyanıń rawajlanıwı, kulminaciya, waqıyanıń sheshimi tiykarında boladı. Waqıya syujetin qay tárizde jaylastırıw dóretiwshiniń óz sheshimine baylanıslı boladı. Al, biz sóz etip otırǵan «Aqmaq patsha» dástanı dástúriy kompoziciyaǵa qurılǵan. Onda jazba ádebiyattaǵı dástansılıq dástúrine ámel qılınǵan. Dástannıń folklordıń basqa janrlarınan ayrılıp turatúǵın ózine tán ózgeshelikleri bar. Olardan biri, dástanda waqıyalar qara sóz hám qosıq penen aralas bayanlanadı. Berdaq óziniń «Aqmaq patsha» dástanın bul eki formanı aralastırıw arqalı jazbastan, waqıyanı qosıq penen, dialog foemasında bayanlaydı.

Ekspoziciya-(Latinsha, expositio-túsindiriw) syujettiń baslanǵısh bólimi bolıp, shıǵarma waqıyası bolıp ótetuǵın orın, qaharmanlardıń konfliktke deyin bolǵan waqıttaǵı onıń kórinisi, sol waqıttaǵı shárt sharayat, social-jámıyetlik jaǵdaylar súwretlenedi.

Waqıya bolıp ótetuǵın orındı táriyplew xalıq dástanlarınıń kompoziciyasında da ushırasadı. Máselen, “Alpamıs” dástanın alıp qarayıq:

Erte degi áyyem zamanda,

Jiydeli Baysın xalqında,

Qonırat degen el edi⁴⁹,

-dep beriledi. «Qoblan» dástanında bolsa:

Musırman wálayatında,

Samarqan sayqalında⁵⁰

Al, Berdaqtıń dástanda kórsetiwinşe Aqdárya betke baradı.

⁴⁹ Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, Қарақалпақстан, 2007.-Б.5.

⁵⁰Қарақалпақ фольклоры. 9-13 томлар. Ташкент, «Мабнавият», 2009.-Б.401.

Qolıma duwtar alganda,
Aqdarya betke barganda,⁵¹

Ol jerde sonday bir qıssa oqıydı, ol qıssanın haqıyqat yaki jalǵanlıǵın bilmeydi. Qáte kemshilikleri ushın keshirim soraydı. Bul sıyaqlı mazmundı biz «Qasım qıssası»nda da ushıratamız. Bul qıssa xat úlǵısında jazılǵan bolıp, bul nazımlar ádettegi kitap jazıwshınıń óziniń jazǵan kitabı tuwralı, ómir tuwralı mistika aralas filosofıyalıq pikirlerinen, kitabınıń qáte kemshilikleri ushın keshirim soraǵan ótinishlerinen ibarat mazmunda jazılǵan.

Bir qıssanı oqıǵanda,
Bir waqıya kórgen edim⁵².

Avtor shıǵarmanı qıssa dep ataydı. Demek, bul qıssadan alıńǵan syujet ekenligi, bunday syujetlerdiń túrkiy tilles xalıqlardıń ortalıǵında keń taralǵanlıǵın, ásirese, qaraqalpaq folklorında («Shahı Mutlaq», «Malikayi Zuxriya») keń taralǵan. Qıssanın tiykargı orayında qaharman bolıp, onıń turmısınıń bir basqıshı ǵana tilge alınadı⁵³. Qıssada belgili bir maqset boladı. Ózbekshede qıssa sózi povest dep beriledi yamasa «Russha-ózbekshe» sózlikte⁵⁴ «Povest» sózi «Qıssa» dep awdarılǵan, «Adabiyotshunoslik luǵati» sózliginde bul eki termin sinonim dep berilgen. Bizińshe bul eki termin bir dep qaraw nadurıs. Povestte jámiyettegi waqıyalardıń tek bir bólimi menen sheklenbeydi. Al, jámiyette bolıp atırǵan qubılıslardıń bir bóliminiń unamlı-unamsız táreplerin sóz etip, adamlardıń onnan juwmaq shıǵarıwı ushın dóretiletuǵın shıǵarma bul - qıssa. Shayırdıń «Aqmaq patsha» shıǵarmasın ilimpaz N.Dáwqaraev «Poema»⁵⁵, A.Murtazaev «Qıssa», «Dástan»⁵⁶, M.Nurmuxammedov «Poema»⁵⁷, Á.Paxratdinov «Dástan»⁵⁸ degen terminler menen ataǵan. Bizin pikirimizshe,

⁵¹ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Нөкис, Қарақалпақстан.1987.-Б.181

⁵² Сонда, -Б.181

⁵³ Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент. Академнашр, 2013.- Б.388.

⁵⁴ Русча-узбекча луғат, Ташкент, 1957.-Б.352

⁵⁵ Дәўқараев Н. Бердақ шаир. Нөкис, Қарақалпақстан, 1950

⁵⁶ Муртазаев А. Бердақтың «Ақмақ патша поемасы». Нөкис, Қарақалпақстан, 1979. –Б.25.

⁵⁷ Нурмухаммедов М. Бердақ - қарақалпақ халқының уллы шайыры. Нөкис, Қарақалпақстан, 1979. –Б.18

⁵⁸ Paxratdinov Á. Berdaq shayir dáretiwsheleginiń geypara mashqalaları. Nókis, Qaraqalpaqtan, 2013.

«dástan» degen janrlıq terminge sinonim retinde bul shıǵarmanı sol dáwirde keń qollanılǵan termin menen «Qıssa» dep atasaqta maqul bolar edi. Akademik H.Hamidov joqarıda atalǵan miynetinde Xorezm hám Qaraqalpaqstandaǵı ádebiy ortalıqta keń tarqalǵan qol jazba dástan hám qıssalardı janrlıq hám tekstologiyalıq jaqtan tallap, olardıń bir qatarın qıssa depa taǵan maqul degen juwmaqqa keledi. «XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırlarınıń ádebiy ortalıǵınıń bir quram bálegin quraǵan, sol gezlerdegi ádebiy tásirlerdiń qospalı, ótlesken mısallın ózinde sáwlelendirgen jazba dereklerdiń bir toparı Xorezm hám Qaraqalpaqstanda jazba túrde dóregen hám keń tarqaǵan dástanlardan ayırmalarınıń biri olar- «qıssa» dep atalatuǵın edi»⁵⁹. «Aqmaq patsha»nıń qaharmanlıq dástanlardan ayırmashılıqlarınıń biri sonda ol tematıkası boyınsha turmıslıq syujetke qurılǵan. Berdaq jasaǵan dáwirde dáwirde qıssa jazıw, qıssa kóshiriw, basqa tilden qıssa awdarıw hám tınlawshı jámaát aldında qıssa oqıw (qıssaxanlıq) dástúri keń rawajlangan. Usınday ádebiy ortalıqta dóretiwshilik penen Berdaq shayırdıń óz shıǵarmasın birese «dástan», birese «qıssa» dep atawıda tosınnan emes. Shaması usı eki terminde teń qollanılǵan bolsa kerek. Mısallar keltirip óteyik:

Dástandaǵını ózim dep,
Bul *qıssaǵa* kewil bóldim.
...Salıp tósime dastıqtı,
Bul *qıssanı* jazbaq boldım.
...Soyıp jep jalǵız qoyımdı,
Bul *dástandı* jazdım baslap.
Bular muratqa jetti,
Dástan tamam bolǵan eken⁶⁰.

Shayırdıń aytıwınsha bul shıǵarmanı xalıq arasında aytıp júredi. Soń, bul qıssanı shayır ózi jasap atırǵan dáwir menen baylanıslı, sol zamanadaǵı

⁵⁹ Хәмидий Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис, «Билим», 1991.-Б.78

⁶⁰ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Нөкис, Қарақалпақстан, 1987.-Б.181-182

haqıyqatlıq penen úylestirip, as-azıǵın qasına toplaп jańa shıǵarma dóretedi. Bul shıǵarmanı jazıw ushın avtor bir jıl waqtın sarıplaǵanlıǵın ayıp ótedi.

Soń avtor oqıwshılar qáwimin jámiyetlik jaǵday menen tanıstıradı. Elge záharin jayıp, xalıqtı qıynaǵan neshshe bir xanlardıń ótkenligin, solardıń biri Málimbaydıń ákesi seksen jasar jawız patshanıń dúnyadan ótkenligin, ornına balasınıń taxtqa otırǵanlıǵın, ol bolsa ádalatsızlıqta ákesinen de ótkizgenligin sóz etedi.

Qáhárlenip belin buwdı,
Tındırdı hám aqqan suwdı,
Atasınıń jolın quwdı,
Onnan hám ótkergen eken⁶¹.

Ol patsha bola tura eldiń jaǵdayına biyparq qaraydı. Qayta óz másligin oylap iplas maqsetlerin ámelge asırıw ushın elden sulıw qızlardı jıydıradı. Mine bular dástannıń birinshi bóliminde sóz etilip, waqıya bolıp ótetuǵın orın hám sol waqıttaǵı jámiyetlik jaǵday menen tanıstırıw bul syujettiń ekspoziciya bólimi esaplanadı.

Dástannıń ekinshi bóliminde, Sasıq kól degen tárepte balıq awlap kún kórip otırǵan bir shańaraq haqqında sóz etedi.

Qosın tigip Sasıq kólge...
Bir balıqshı mákan etken⁶².

Onıń qaharmanları Gúlim hám onıń kózli bolıp qalǵan ákesi. Ákesi jaslıǵınan bul jerde balıqshılıq penen shuǵıllanıp, qara qazanın zorǵa qaynatıp otırǵan, sol dáwirdegi jábirkesh shańaraqlardıń biri. Bul ata kásibin jalǵız qızı Gúlimge úyretip, endilikte ol usı kásip penen nawqas ákesin saqlap otır edi. Gúlim sulıwlıqta teńsiz edi. Onıń sulıwlıǵın esitken jawız patsha onı hayallıqqa almaqshı bolıp jasawılların jiberedi. Dáslebinde qız olarǵa qarsılıq etip quwıp jiberedi. Soń patsha áskerleri bunı patshaǵa jetkizedi. Biraq, patsha qalay

⁶¹ Сонда, -Б.183

⁶² Сонда,-Б.185

bolsada qızdı ákeliń dep buyıradı. Sol jerde konflikt júzege keledi. Bul dástannıń úshinshi bóliminde sóz etilip, waqıyanıń rawajlanıwına túrtki boladı.

Qolına balta kóterdi,
Qattı qáhári kelgen eken⁶³.

Endi xan ashıwǵa minip qızdı qalay bolsa da hayallıqqa alıwdı, onı alıp keliwdi buyıradı. Qız kóp qarsılıq etedi. Qosına kirgen áskerlerdiń ayırımların joq etkeni menen de ekinshi saparında áskerler kópshilik bolıp kelegenlikten qızdıń oǵan kúshi jetpeydi, kózli ákeside qansha qarsılıq etse de kóp-kópligin etip, ǵarrını ólimshi etip urıp onı sahraǵa taslap, qızdı alıp ketedi.

Qız ayttı sonda: xanımız,
Hámde jetken joq jasımız,
Máwlet berin degen eken.
...aytarım joq onnan ózge,
Men tiymeymen degen eken⁶⁴.

Xan aldına bargan Gúlim xanǵa onıń zayıbı bolıw ushın ele jaslıq qılıwın, oǵan bul pikirinen qaytıwın soraydı. Avtordıń bunda sheberligi hayal-qızlardıń azatlıqqa umıtılıw ushın bolǵan háreketin, endi olardıń óz huquqların qorgaw waqtı kelgenligin, bunıń ushın xanǵa da qarsı shıǵıp xanǵa qarap tik sóylegen Gúlim obrazı arqalı súwretleydi. Berdaqtıń óz shıǵarmasında dástanshilıq stildin jáne bir formasın paydalanǵan. Bul bas qaharmannıń anadan tuwılmastan burın baslanıwı hám anadan tuwılǵan kúnnen qıyınshılıqlardıń sáwleleniwi. Máselen, xalıq dástanı «Góruǵlıda» bas qaharman tuwrısındaǵı gáp ele ol anadan tuwılmastan burın, kóplegen waqıyalar haqqında sóz etiledi. Epostıń basında Jıǵalı begdin shańaraǵı haqqında sóz etiledi. Onıń úsh balasınıń minez-qulqı súwretlenedi. Góruǵlınıń ákesi Adibeg sárdardıń úylenbegen waqıttaǵı ayırım háreketleri sóz etilip, soń ol úylenip hayalı júkli bolǵan waqtında dúnyadan

⁶³ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1987.-Б.196

⁶⁴ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Нөкіс, Қарақалпақстан.1987.-Б.207

ótedi. Ol jerlengennen soń, qábirden epostıń bas qaharmanı - Góruǵlı dúnyaǵa keledi.

Al, “Sháryar”da Ánjim menen Sháryar tań qalarlıq dárejede sulıw bolıp tuwıladı. Balalardı suwǵa taslasada suwda ólmey jasay beredi. “Áne suw qudayı Sulayman, suw zálelin tiydirmey, balıq kibi tuwlatıp saqlay berdi balalardı”⁶⁵. Mine, bul sıyaqlı motivler basqa da xalıq dástanlarında ushırasadı.

Waqıya shıǵarma da usı taqlette dawam ete beredi. Gúlim patshaǵa túsken Gúlzar ismli, Ziywar bolsa Anar ismli qızlı boladı. Patsha qırıq bir hayal alsada hesh biri ul perzent tuwmaydı. Al, patshaǵa bolsa qız perzent kerek emes. Oǵan tek patshalıǵın, áwladın dawam etetuǵın ul perzent kerek. Degen menen, onıń oyları júzege aspaydı. Avtordıń da bunda sheberligi, bunday elin jewshi xannıń áwladı kóbeymegeni abzal degendey, jáne patshalardıń topaslıǵın, aqmaqlıǵın ashıp beriw ushın ol tek qız perzentli bolıwın súwretlegen.

Kulminaciya - (latınsha culmen-shoqqı) - shıǵarmadaǵı waqıyalar rawajlanıwınıń joqarı shoqqısı. Kulminaciyada shıǵarmadaǵı konflikt - gúres júda keskin tús aladı, qaharman xarakteri júda anıq ashıladı. Biz bul syujetlik elementti Gúlzar menen Anardıń óz ákesin kóriw ushın baǵqa shıǵıw bóliminde ushıratamız. Bul eki qız jılap ákesin kóriw ushın jer tóleden jarıqqa shıǵadı. Sol waqıtta el adamlarında hayran qaladı. Sebebi, tún bolsada bul eki sulıw átiraptı jaqtılandırıp jiberedi. Hámme olarǵa tańlanıp qaraydı. Sonda bir adam kelip kimligin soraǵanında ol patsha qızı ekenligin aytadı. Ol dárriw xanǵa jetkeredi. Sonda xan olardı kelip kóredi. Ákesin kórgen qızları oǵan basın iyip tájim etedi.

Ashıwlandı sonda patsha,

- Tiyeseń,- dedi qızına,

Ózimniń qızım bolsań da,

Shın kóneseń aytqanıma⁶⁶.

⁶⁵ Қарақалпақ фольклоры. XIII том. Шәрьяр, -Б.25

⁶⁶ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1987.-Б.269

Qızı ekenligin aytadı. Sonda patsha qızım bolsańda maǵan tiyeseń-dep turıp aladı. Bunı esitken Gúlzar heshwaqıtta ata qızın alar bolǵan emes,- dep qarsılıq etedi.

Bul syujetti kitabiy dástanlardıń syujetinde de ushıratamız. Máselen, «Malikayı Zuhriya» qıssasında óz ákesiniń qızına úyleniw motivi. Dástanda málík Qaytus toǵayǵa taslatqan qızı aradan waqıt ótip tiri bolıp kelgeninde qızınman desede meniń menen dáwrın súreseń dep hayallıqqa almaqshı boladı. Soń aytqanı bolmaǵan patsha qızın zindanǵa taslatadı.

Al, «Aqmaq patsha»da qızdı iyt aldına taslatadı. Biraq, iytler oǵan tiymeydi. Soń toǵayǵa aparıp taslatadı. Mine, bunnan kórinip turǵanıday miyrimsiz ákeniń isin hátte iytlerde maqullamay qızlardı ayap zıyan jetkizbedi.

Bul qızdıń ne jazıǵı bar,
Óziniń qızı bul Gúlzar,
Etpeymen bundayǵa azar,
Dep iyt jemey qoyǵan eken⁶⁷.

Al, Aqmaq patshanıń haram peyli usı jerde ashıladı. Ol haram nápsisin tıyalamay qızınman dese de óz qızın almaqshı boladı. Bul syujettiń eń joqarǵı shoqqısı (kulminaciayası) edi.

Al, syujet sońında bayaǵı toǵayǵa qashıp ketken eki jigit Gúlzar hám Anarǵa úylenip, tórt kúsh birigip patshaǵa qarsı shıǵadı. Onı joq etip, tutqındaǵı anaların azat etip, xalıqtı jarıq kúnlerge alıp shıǵadı hám barlıǵı maqset-muratına jetedi.

Usılayınsha xızmet etti,
Boldı oylaǵan niyeti,
Bular muratqa jetti,
Dástan tamam bolǵan eken⁶⁸.

⁶⁷ Сонда,-Б.270

⁶⁸ Сонда,-Б.272.

Bul sıyaqlı waqıyalardıń jaqsılıq penen tamamlanıp, qaharmanlardıń maqset-muradına jetip juwmaqlanıw motivi xalıq awız eki dóretpeleri dástanlarda, erteklerde ushırasadı. Biz sóz etip otırǵan dástanda da usılay juwmaqlanadı. Máselen, “Alpamıs” dástanınıń sońında:

Alpamıstay márt jigit,
Ádil patsha bolıp,
Murat-maqsetine jeti⁶⁹.

Al, “Qırq qız” dástanınıń juwmaqlanıw syujetin kóreyik:

Gúlayımday batır qız,
Arıslan menen ekewi,
Muradına jetedi⁷⁰.

Al, bul sıyaqlı syujet bolsa jazba dástanlarda da ushırasadı. «Qasım», sonday-aq «Edige ibn Tukli Aziz» qıssasında Edige Aqbilek degen qızǵa úylenip muradı maqsetine jetedi dep juwmaqlanadı.

Bunnan kórinip turǵanıday avtor patshanıń sol dárejede topaslıǵın, hátte ózinen dóregen qızın da hayallıqqa almaqshı bolǵanlıǵın súwretleydi. Jáne de, bul Gúlim hám Gúlzar obrazları arqalı hayal-qızlardıń azatlıqqa shıǵıw ushın islegen háreketlerin, huquqların qorgawǵa urınıwlarında súwretlegen.

Syujet iliminde syujetten tısqarı elementler degen de túsinik bar. Bul elementar baslı waqıyalardıń tikkeley baylanıspawı múmkin, biraq syujettiń ulıwma rawajlanıwına, obrazlar jaratıwǵa belgili dárejede tásir jasawı múmkin. Bunday syujetlerdi qaptal syujetler yamasa járdemshi syujetler dep ataydı⁷¹. Biz sóz etip otırǵan bul «Aqmaq patsha» dástanında da járdemshi syujetler ushırasadı. Olardan basqa prolog, járdemshi syujet sıyaqlı elementlerin aytıp ótiw orınlı.

Berdaqtıń bul dástanında avtor shıǵarmanı qalay jazǵanın, ol waqıyalardıń bolǵan óziniń jekke pikirin bildiredi. Bul waqıyaǵa tikkeley baylanısıp ketpesten

⁶⁹ Қарақалпақ фольклоры. Нөкіс, Қарақалпақстан, 2007. -Б.86.

⁷⁰ Қарақалпақ фольклоры. 9-13 томлар. Ташкент, «Маънавият», 2009. -Б.176.

⁷¹ Јárimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2012. -B.24.

kirisiw bólimi esabında keń jámáátshilikti tanıstırıp ótedi. Bul kirisiw yamasa prolog dep ataladı.

Prolog-(grekshe pro-aldındaǵı, logos-sóz) ádebiy shıǵarmanıń kiris bólimi. Prologlar mazmunına göre túrlishe boladı: shıǵarmanıń jazılıw sebebin túsindiriw, tiykargı mazmundı qısqa bayan etiw, shıǵarma dóretilmesten burın júz bergen waqıyalardıń qısqa mazmunın beriw h.b. Soǵan bola prologlar túrli kórkem-estetik maqsetlerge xızmet etedi: oqıwshını shıǵarma syujetine alıp kiriw, súwretlenejaq waqıyalardıń júz beriw sebepleri haqqında ulıwma túsiniq beriw, anıq emocionallıq jaǵday payda etedi h.b.⁷²

Dástannıń prolog yaǵnıy kiris bóliminde avtor bul shıǵarmanı jazbastan burın xalıqtı kóp tıńlaǵanı, xalıqtıń sociallıq jaǵdayın, táriyxın úyrengenligin aytadı. Ol “Aqmaq patsha” dástanınıń basında:

Ótken kúnlerge qarasam,
Bilgenlerden hám sorasam,
Aytqan sózlerin tıńlasam,

Sonday-aq:

Bir ǵarrı aytsa áńgime,
Ol sóz paydalı kimgе,
Dep tıńlap otırıp hámme,
Násiyhatqa qoydım qulaq⁷³.

Folklor-bul xalıqtıń kórkem sóz hám ruwxıy baylıǵı. Onda qanshadan-qansha naqıl-maqal, ańız-áńgimler, sheshenlik sózler h.t.b lar bar. Shayır bul sıyaqlı xalıq dóretpelerin, turmıstı tereń úyrenip óz dóretpelerinde sátli paydalana aldı.

Avtor dástannıń kiris bóliminde oqıwshılar qáwimin jámiyettegi sociallıq jaǵdaylar menen tanıstıradı. Onda kórsetiliwinshe zaman júda qısıwmetli bolǵan, teńsizlik ústemlik etken. Zalımlardıń xalıqtı shuwlatıp postırǵanı,

⁷² Қуროнов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент, Академнашр, 2013.-Б.236

⁷³ Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Нөкис, Қарақалпақстан, 1987.-Б.178.

jábirkesh xalıqtıń arızı tıńlanbay, qayğıdan belleri qarısıp ómirleriniń zaya bolǵanlıǵın esitkeni hám bul jaǵdaylardıń usı dóretpeni dóretiwge túrtki bolǵanlıǵın aytıp ótedi.

Sunday-aq, epikalıq shıǵarmalarda syujetten tıs elemenlerdiń biri járdemshi syujetlerdiń qollanılıwı. Bunda avtor baslı obrazlardı keń, tolıq súwretlew ushın, qosımsha syujetlerden paydalanadı. «Aqmaq patsha»dastanında da avtor usı maqsette tiykarǵı waqıyadan sheginedi, járdemshi syujetti bayanlawǵa ótedi. Bul syujetke Záriw degen shopannıń ótken ómirin eslep zamannıń qısıwmetin, patshalardıń zalımlıǵın túsindirmekshi boladı.

Mine, usılayınsha Záriw shopan jaslayınan jetim qalǵanlıǵın, ata-anasınan ayrılǵan soń qır dalada mal-eshki baǵıp kún keshirgenligin, onıń menen de tınbay xanlardıń oǵan azap bergeni jetpegendey qoy-eshkilerge qasqırlardıń shabıwı, nátiyjede xızmet haqısın alalmay júriwi sıyaqlı basınan ótken qıyınshılıqların Gúlzar menen Anarǵa aytıp beredi. Bul waqıyalar tiykarǵı syujetke baylanıspaydı. Biraq, bunda avtordıń sheberligi patshalardıń zulımlıǵın oqıwshı qáwimine esletip, túsindirip ótkisi kelgendey túyiledi.

Sunday-aq, shayır stiliniń ózgesheliginiń biri, bul shıǵarma dialog formasında berilgen. Bul usıl XV ásirdegi ózbek shayırı Á.Nawayınıń «Farhad-Shiyrin» dástanında «dedi» kómekshi sózi járdeminde berilgen bolsa, Berdaq shıǵarmasında «dedi», «ayttı» kómekshi sózlerinen paydalanbastan shıǵarmanı dialog formasında qurǵan.

Demek, biz shayırdıń kompoziciya qurılısındaǵı izlenislerin ańlaymız. Avtor bunda ózinshe dóretiwshilik qatnas jasaǵan. Dástanlarda ushıramaytuǵın kompoziciyalıq elementlerden paydalanıp (lirikalıq sheginis, qaharmanǵa atama qoyıwda), portret jasawda tek dástanlıq usıllardan sheklenbey jańa táriyp usılın jaratqanlıǵın, óz dáwiriniń sociallıq-siyasiy máselelerin ashıwda jańasha bayanlawdan paydalanganın kóremiz. Jazılıw stilin jazba ádebiy stilge tán yaǵniy kitabıy dástanlardıń, qıssalardıń úlgerin úyrengenligin, syujet qurıwda

esitken yáki oqıǵan qıssalarındaǵı syujetti sol tursında óz shıǵarmasına kóshirmesten qayta islep, mentalitetimizge maslastırıp transpormatizaciyalagan.

Juwmaqlap aytqanda, biz shayırdıń bul dóretpesin salıstırmalı usılda úyreniw barısında xalıq dástanları tradiciyasın tek qaytalap emes, al ózine tán stilin qılıplestirip, onı tabıslı paydalanǵanlıǵın kórip óttik. Shıǵarma xalıq awızeki dóretpelerinen usınday jekke stillik ózgesheligi menen ayrılıp turadı. Onda qıyalıy (romantikalıq) waqıyalar menen real turmısta bolǵan waqıyalar qarısıp, bir-birine ótlesip ketken. Berdaq dástan syujetin óz fantaziyası menen bayıtqan, onıń orginalılıǵın támiyinlegen.

2.2. «Aqmaq patsha» dástanında obraz jasawda ádebiy-folklorlıq elementlerdiń qollanılıwı

Berdag Ğargabay ulı shıǵarmaları óziniń dóretilgen dáwirinen qansha uzaqlasqan sayın olardaǵı danalıq sózler, ibaralardıń, ádep-ikramlılıq, didaktikalıq, filosofiyalıq hám t.b. xarakterdegi pikirlerdiń qádiri artıp, ruwxıy dúnyamızdıń ósiwine xızmet etpekte.

Elimizde ǵárezsizliktiń ornawı arqasında milliy qádiriyatlarımızdıń qayta tikleniwi Berdaq shıǵarmalarına jańasha qatnastıń qalıplesiwine negiz boldı. Usı kózqarastan Berdaq dóretiwshiliginde folklorlıq dástúrlerdiń tutqan ornın jańasha, burınǵı totalitar dúzimniń ideologiyalıq qısımınan halı halda izertlew búgingi ádebiyattanıw ilimi aldında turǵan áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Ásirese, shayırdıń dástanlıq shıǵarmalarınıń janrlıq ózgesheligin, turmıs haqıyqatlıǵın kórkem haqıyqatlıqqa aylandırıwdaǵı ózine tánligin, kórkem obraz jasawdaǵı biytákirarlıǵın, shayırdıń tariyxqa qatnasın ashıw, onıń dóretiwshiliginde qollanılǵan folklorlıq syujet hám obrazlardıń, motivlerdiń hám t.b. elementlerdiń tutqan ornın anıqlaw úlken áhmiyetke iye. Óytkeni, xalqımızdıń awız ádebiyatı Berdaq shıǵarmalarınıń eń tiykarǵı kórkem ideyalıq dáregi bolıp tabıladı. Sonlıqtan da, bul máseleni sheshpey turıp onıń dóretiwshiliginiń ózgesheligin ashıw júdá qıyın, álbette.

Berdaqıń keń epikalıq oylaw talantına iye ekenligi, onı xalıq tariyxında óshpes iz qaldırǵan tariyxıy waqıyalar menen tariyxıy tulǵalardıń kórkem obrazların jasawda paydalanıw sheberligi jaǵınan óz zamanlas shayırlarınan úlken artıqmashılıqqa iye ekenligi kórinip turadı. XIX ásir klassik ádebiyatında dástan janrın birinshilerden bolıp engizgen shayırdıń «Aqmaq patsha» shıǵarmasına dıqqat penen názer salǵanıımızda onda folklorlıq dárekler áhmiyetli rol oynaǵanlıǵın seziw onday qıyın emes. Shayırdıń folklorlıq motivlerden paydalanıw ózgeshelikleri, syujet qurıw sheberligi, kórkem obraz jaratıwdaǵı folklorlıq dástúrlerge qatnası, kórkem fantaziyasınıń ózine tánligi hám eń baslısı, turmıs haqıyqatlıǵına qatnası izertleniwi tiyis áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp tabıladı. Biz usı máselelerge óz qatnasımızdı bildiriw maqsetinde onıń «Aqmaq patsha» shıǵarmasınıń úyreniwdi maqul kórdik. Óytkeni bul shıǵarma shayırdıń dóretilgenliginiń eń gúllengen, tájiriybesiniń artqan dáwirinde dóretilgenlikten de bizge avtordıń folklorǵa degen qatnasınıń ayrıqshalıǵın belgilewge járdem beredi dep oılaymız.

Belgili ádebiyatshı A.Pirnazarov⁷⁴ Berdaq dóretpelerindegi folklorizm máselesin izertlew qaraqalpaq ádebiyattanıw ilimi aldında turǵan áhmiyetli mashqalalardıń biri ekenligin kórsetip ótken edi. Tilekke qarsı, bul másele ele arnawlı izertlew obyektı bola almay atır.

Negizinde «Folklor hám ádebiyat» máselesine arnalǵan ilimiy-teoriyalıq miynetler rus, ózbek, qazaq hám t.b. xalıqlardıń ádebiyattanıw iliminde ótken ásirdiń 60-jıllarınan baslap-aq jarıq kóre basladı. Máselen, orıs shayırı A.S.Pushkin, A.Nekrasov, ózbek shayırları Nawayı, Muqimiy, Furqat, túrkmen Maqtumqulı, qazaq Abay hám t.b. oyshıllar dóretilgenliginde folklorizm, folklorlıq kórkem dástúrlerdıń tutqan ornı máseleleri álle qashan-aq izertlew obyektine aylandı.

⁷⁴ Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дәретіўшилиқ усыллар. Нөкіс, «Қарақалапақстан», 1988

Belgili rus ádebiyatshısı U.Dalgat⁷⁵ anaw yaki mınaw sóz sheberi dóretiwshiligindegi folklorizmdi arawlı túrde izertlewdiń ilimde júdá áhmiyetli másele ekenligin aytadı. Usı kózqarastan folklor menen ádebiyattıń óz-ara tásirin hám baylanısın izertlew, belgili bir sóz sheberiniń folklorǵa bolǵan dóretiwshilik qatnasın anıqlaw, jazba-ádebiy hám folklorlıq dástúrlerdıń sintezi máselesine itibar beriw ádebiyattanıw iliminiń eń áhmiyetli mashqalası bolıp tabıladı. Ózbek ádebiyatshısı S.Sadıqovtıń kórsetkenindey, «Dástúr degende, áwladtan-áwladqa ótip keliwshi ádebiy tájiriyebele, dóretiwshilik pazıyetler, ruwxıy jańalıq, mazmun hám formadaǵı usaslıq túsiniledi»⁷⁶.

Shayırdıń dóretiwshiligindegi dástanlıq shıǵarmalardıń, sonıń ishinde «Aqmaq patsha»nıń ózgesheligi haqqında N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, İ.Saǵitov, M.Nurmuxammedov, N.Japaqov, A.Murtazaev, Á.Paxratdinov, H.Hamidov hám t.b. folklorshı hám ádebiyatshı alımlardıń miynetlerinde dıqqatqa ılayıq pikirler bar. Olarda bul shıǵarma boyınsha áhmiyetli ilimiy-teoriyalıq juwmaqlar islengen. Usı kózqarastan, N.Dáwqaraevtıń «Shıǵarmalarınıń tolıq jıynaǵı» (1979) III tomlıǵınıń úshinshi kitabındaǵı «Berdaqtıń poemaları» atlı bólim dıqqatqa ılayıq. Avtor Berdaqtıń «Shejire», «Xorezm», «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy» hám «Aqmaq patsha» shıǵarmalarına talqı islegen. Ásirese, «Aqmaq patsha» dástanınıń mazmunına, jazılıw tariyxına, ideyasına, obrazlar dúnyasına úlken itibar bergen. Biraq ol dástannıń awız ádebiyatı úlgisinde jazılǵanlıǵın aytıw menen ǵana sheklengen. Bul temanı arawlı túrde talqılawdı avtor óz aldına maqset etip qoymaǵan kórinedi. Degen menen, N.Dáwqaraev bul miynetinde Berdaqtıń ádebiy stiliniń tórt ózgesheligin ayta kelip, onıń tórtinshisi sıpatında «shayır shıǵarmalarınıń kópshiligi bay awız ádebiyatına tiykarlangan»⁷⁷ -dep durıs juwmaq jasaydı.

Belgili ádebiyatshı alım N.Japaqov shayır dóretiwshiligindegi realizmdi baslı másele sıpatında izertlegeni menen de, onıń sheberliginiń tiykarı awız

⁷⁵ Далгат У.В. Литература и фольклор. Москва: «Наука», 1981.-Б.301

⁷⁶ Садиқов С. Янги ўзбек адабиёти курси дастури. Тошкент, ЎзМУ, 2002.

⁷⁷ Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. III том. «Қарақалпақстан», 1979,-Б.151

ádebiyatı dástúrlerinen úlgi alǵanlıǵında ekenligin aytıp ótken. Avtor «Aqmaq patsha» dástanını xalıqlıq shıǵarma sıpatında bahalay otırıp, ondaǵı Gúlim obrazın «Alpamıs»taǵı Gúlparsın, «Qoblan»daǵı Qurtqa, «Qırıq qız»daǵı Gúlayım, Sárbinaz obrazları menen salıstıradı⁷⁸. Sonday-aq avtordın bul miynetinde «Aqmaq patsha» dástanınıń erteklik, qıssalıq tiykarı jónindegi pikirleri de qızıǵıwshılıq tuwdıradı.

Folklorist alım Q.Ayımbetov óziniń «Xalıq danalıǵı» (1988) atlı miynetinde Berdaq baqsı sıpatındaǵı iskerligin joqarı bahalaydı hám tómendegidey qızıqlı pikirlerdi ortaǵa taslaydı: «Berdaq baqsı bolıp júrgende xalıqtıń awızeki ádebiyatın jıynaw menen de shuǵıllanǵan. Berdaq óziniń shıǵarmalarında bul tuwralı mınaday maǵlıwmattı beredi:

«...Qolıma duwtar alǵanda,
Aqdárya betke barganda,
Bir qıssanı oqıǵanda...»⁷⁹

Avtor bul qatarlardı keltiriw arqalı shayırdın qanday da bir qıssanı oqıp onnan tásirlenip, oy elegenin ótkerip, jańa dóretpege qol urǵanlıǵı múmkin ekenligin tuwrı jazadı. Al, belgili ádebiyatshı I.Saǵitov óziniń «Sahra búlbúli» miynetinde «Aqmaq patsha» tuwralı ayta kelip «Avtor bunı jazarda ádebiy tildin poetikasınan sheber paydalanǵan. Ózin quwdalawdan qutqarıw ushın bunı basqa dástanlarda kórdim deydi»⁸⁰-degen pikirlerdi alǵa súredi. Sonday-aq, ol usı dástannıń xalıq dástanları úlgisinde jazılǵanlıǵın, ózine tán ózgesheliklerge iye ekenligi tuwralı pikirler bildiredi. Al, ózbek ádebiyatshısı B.Qurbanbaev «...óz dáwirinde eń kúshli satiralıq hám yumoristik shıǵarmaları, úlken epikalıq polotnoları arqalı ekspluatator klass wákillerin ayawsız áshkara etken shayır Aqmaq patshanı jazıwdan da qorqıwı múmkin emes dep kórsetedi»⁸¹. Bul pikirlerden somı anlawǵa boladı Berdaq folklorlıq dástúrlerdi óz maqseti jolında

⁷⁸Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972.

⁷⁹Бердақ таңдамалы шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1956,-Б.173

⁸⁰Сағитов И. Сахра бүлбили, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974.

⁸¹Қурбанбаев Б. Бердақ ҳам өзбек әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986,-Б.26.

sheber paydalanıw arqalı dástanda realizmniń tereńligine erisiwge miyasar bolǵan.

Berdaqtıń dástanlıq shıǵarmalarınń izertleniwinde belgili ádebiyatshı Á.Paxratdinov miynetleriniń ornı girewli. Onıń kóp jıllıq miynetleriniń jemisi bolǵan «Berdaq shayırdıń dástanlıq shıǵarmaları» (1987) atlı kólemli ilimiy monografiyasında basqa da iri kólemli shıǵarmaları menen birge «Aqmaq patsha» dástanı da ilimiy talqıǵa tartılǵan. Avtor «Aqmaq patsha» dástanınıń janrlıq ózgeshelikleri, tekstologiya máseleleri, sonday-aq, onıń «Zulım patsha» shıǵarması menen ayırmashılıq hám uqsaslıq tárepleri haqqında sóz etedi. Onıń pikirinshe, shayırdıń 1956-jılı járiyalanǵan poetikalıq toplamında berilgen «Aqmaq patsha» dástanınıń kórkem teksti óziniń originallıǵı menen ayırılıp turadı. Avtor pikirinshe: «Dástannıń jazılıwında ayrıqsha belgilep ótiwge turarlıq bir moment bar. Ol da bolsa shayırdıń xalıqlıq, folklorlıq tradiciyaǵa sadıqlılıǵında kórinedi...»⁸².

XIX ásir qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń belgili izertlewshisi A.Murtazaev óziniń «Berdaqtıń «Aqmaq patsha»(1979) poeması», «Berdaq shıǵarmalarında zamanagóylik hám sheberlik» (1993) atlı monografiyalarında bul shıǵarmanıń úyreniliw jaǵdayları, ideyalıq baǵdarları hám sheberlik máseleleri haqqında sóz etedi. Avtordıń dástannıń kórkem obrazlar dúnyasınıń ózgesheligine keńirek itibar bergenligin quwatlawǵa turarlıq. Biraq, Berdaqtıń atı atalǵan shıǵarmasın kandidatlıq, doktorlıq dissertatsiyalarǵa obyekt etip alıp izertlegen bul alım da onıń folklorlıq dáreklerin arnawlı izertlewdi óz aldına maqset etip qoymaǵanlıǵın seziw qıyın emes.

Ǵárezsizlik dáwirine kelip te ataqlı shayırdıń bul dóretpeleriniń ashılмай atırǵan qırları haqqında ayırım ilimiy-teoriyalıq pikirler jarıq kórmekte. Buǵan Q.Maqssetov⁸³, S.Bahadirova⁸⁴, P.Nurjanov⁸⁵ J.Nizamatdinov⁸⁶,

⁸²Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1987, -Б.87

⁸³ Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ағызеки дәрепелери. Нөкіс «Билим», 1996.

⁸⁴ Бахадирова С.Бердақ шығармаларында мифлер.Бердақ хақында сөз. Нөкіс,«Қарақалпақстан», 1987,

⁸⁵ Нуржанов П. Дәуір талабы хәм көркем әдебиет.Нөкіс, «Билим», 1993.

⁸⁶ Низаматдинов Ж. Бердақ хәм фольклор. // бердақ дүньясы. Нөкіс, 2008

T.Kerwenovlardıń ⁸⁷h.t.b. ilimpazlardıń miynetlerindeki ilimiy juwmaqlardı atap ótsek boladı.

Demek, usı waqıtqa shekem «Aqmaq patsha» dástanınıń izertleniw tariyxına qısqasha toqtaǵanımdıń ózi-aq sonı kórsetedi, shayır dóretiwshiliginiń shıńı dep tán alınǵan bul dóretpe óziniń ele de tereńirek izertleniwin kútpekte. Ásirese, dástannıń folklorlıq dárekleri, jazba-ádebiy dástúrler menen óz-ara tásiiri, awız ádebiyatı dástúrleriniń, folklorlıq janrlardıń, motivlerdiń kórkem obraz jasawdaǵı, syujet qurıwdaǵı áhmiyeti, dástannıń bayanlaw qurılısında kóshpeli syujettiń tutqan ornı hám onıń genezisi hám.t.b ilimiy-teoriyalıq máseleler úyreniliwi tiyis dep oylaymız. Bunıń ústine «Aqmaq patsha» dástanında avtordıń kórkem fantaziyası, tariyxıy waqıyalarǵa qatnası hám.t.b. máselelerdiń ele bası ashıq turıptı. Sonday-aq dástandaǵı poetikalıq sheberlik, kórkem til hám stil máselelerine baylanıslı ayırım ádebiyatshılar tárepinen bazı bir ilimiy-teoriyalıq pikirler, juwmaqlar islengeni menen de, bul máselelerdi házirgi ádebiyattanıw ilimi jetiskenliklerine súyengen halda arnawlı túrde izertleniwi lazımday kórinedi, bizińshe.

Berdaq dóretiwshiligin izertlewshi ádebiyatshı alımlar onıń shıǵarmalarınıń tiykarǵı kórkemlik dárekleriniń biri folklor ekenligin bir awızdan maqullaydı. Bul tuwralı ádebiyatshı N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, Ī.Saǵitov, M.Nurmuxamedovlardıń, sonday-aq H.Hamidov, A.Murtazaev, A.Pirnazarov, Q.Járimbetov h.t basqalardıń dıqqatqa ılayıq ilimiy-teoriyalıq pikirleri bar. Rus, túrkmen, ózbek alımlarınıń da bul baǵdardaǵı qızıqlı ilimiy-teoriyalıq juwmaqların kóplep keltiriwimizge boladı. Mısalı, belgili rus ádebiyatshısı Z.Kedrinanıń «Ol poeziya bayteregi bolıp, óz ármanın, ármanına qosa tuwılǵan folklorı menen kóp milletli Shıǵıs shayırılıq mektebiniń miyrasları

⁸⁷ Керуенов Т. Мифлердин ҳәм аңызлардың қарақалпақ жазба әдебиятында қолланылығуы. Нөкис, «Билим», 2013

menen bayyǵan shayırlıq tájiriybesin keleshek áwladqa qaldırıp ketti»⁸⁸, -dep jazǵanında úlken máni hám shınlıq bar.

Al, túrkmen ádebiyatshısı S.A.Ğarriyev: «Berdaq qaraqalpaq ádebiy tiliniń baylıǵına súyenip, onnan puxtalıq penen paydalanıp, shıǵarmaların qaraqalpaq klassikalıq poetikasınıń, folklorınıń ruwxında dóretken»⁸⁹ -degen edi.

Shayırdıń «Aqmaq patsha» shıǵarmasınıń folklor menen baylanısınıń eń baslı belgisi ondaǵı waqıyalardıń folklorlıq bayanlaw usılına uqsǵanlıǵında kórinedi. Mısalı, «Aqmaq patsha» qaraqalpaq xalıq dástanlarındǵı, sonday-aq erteklerindegi waqıyalardı eń daslep súwretlep baslawdǵı dástúriy qatarlardı eske saladı. Mısalı:

İye bolıp altın taxtqa,
Záhárin jayıp duyım xalıqqa,
Neshshe patshalar ótken eken»⁹⁰.

Qaraqalpaq erteklerinde «eken» kómekshi sózi arqalı bayanlaw dástúri qalıplesken. «Bir bar eken, bir joq eken, ash eken de toq eken, ala ǵargá azanshı, qara ǵargá qazanshı eken...» sıyaqlı dástúriy qatarlardıń tásiiri jazba ádebiyatta bar ekenligin kóriwimizge boladı. Bul formanı Berdaqta dástan tiliniń jeńil, kópshilikke túsinikli, tartımlı bolıwı ushın qollanǵan bolıwı kerek. Waqıyalardı usı taqılette bayanlawdıń ózi de Berdaqtıń sheberliginen dárek beredi. Óytkeni bayanlawdıń bunday stili tıńlawshınıń shıǵarmadaǵı waqıyalarǵa degen qızıǵıwshılıǵınıń hám iseniminiń artıwına xızmet etedi.

Folklorlıq motivler ásirler dawamında qalıpkе túskен kórkem dástúr bolıp, syujetti jetilistiriwde úlken xızmet atqaradı. Bunı Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanınan da kóriwimizge boladı. Mısalı:

Xanniń túsine enipseń,
Aparamız úyińnen shıq»⁹¹.

⁸⁸ Кедрина З. Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987.-Б.77.

⁸⁹ Гарриев С. Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987.-Б.67.

⁹⁰ Сонда. -Б.192.

⁹¹ Сонда, -Б.197.

-degen qatarlar shayır shıǵarmasınıń milliy-epikalıq dástúr menen tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetedi. «Aqmaq patsha» dástanınıń bas qaharmanı Gúlim hádden tıs sulıw qız bolıp, onıń portreti avtor tárepinen kórkemlep súwretlengen. Ol xannıń itibarına túsedi. Bul motiv qaraqalpaq xalqınıń «Sayatxan-Hámra» dástanındaǵı Hámranıń Sayatxandı túsinde kórip, ashıq bolıw waqıyası menen júdá uqsas. Máselen, dástanda Sayatxandı izlep shıqqan Hámra hám onıń ákesi azanda oyansa, kún shıǵıstan bir kún, kún batıstan bir kún shıǵıp turǵanlıǵın kóredi. Kún shıǵıstan shıqqan kún bul tábiyat hádiyesi, yaǵnıy quyash bolsa, al kún batıstan shıqqan kún bul Sayatxannıń sulıwlıǵı edi.

«-Áy, Hámirejan, kún shıǵar tárepten shıqqan kún qudanıń kúni. Kún batar tárepten shıqqan kún máǵar seniń yarıń Mamatxan patshanıń qızı Xansayat páriyniń kóshki áywanınıń sáwlesi bolmasa.⁹²». Bul motivti qaraqalpaq xalıq erteklerinde de júdá kóp ushıratıwımızǵa boladı. Qızdıń hádden tıs sulıwlıǵın táriyplewge baǵdarlangan bul motiv «Aqmaq patsha» dástanında sheberlik penen paydalanılǵan. Mısalı: Gúizar hám Anar qızdıń sulıwlıǵı sonshelli, ol tündi kúndizge aylandırıp jiberedi:

Hayran qaldı barlıq adam,
Tünde kúnniń shıqqanına.
Juwırıstı bermey shıdam,
Qaramastan ján-jáǵına⁹³.

Qaraqalpaq dástanı «Edige» dástanında Edige Toqtamıs xannıń sumlıq penen uyımlastırǵan keshesinde qorshawǵa túsken payıtında onıń sadıq eki dostı shıydıń sırtınan Edigege aqıl sózlerin aytıp qutqarıp qaladı. Folklorda júdá kóp ushırasatuǵın dostıń dosqa járdem beriw motivi «Aqmaq patsha» dástanında áhmiyetli kórkemlik xızmet atqarǵan. Dástanda súwretleniwinshe, Záriw baydıń malın baǵıp júrgeninde padaǵa qasqır shawıp, olardıń bir neshshesin zayalaydı.

⁹² Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, 27-42-томлар. Нөкіс, «Илим», 2011. -Б.268

⁹³ Сонда, -Б.184.

Jawız bay Záriwdi ólimshi etip sabap taslap ketedi. Awıl tegis jatqan tún payıtında Záriwdiń eki dostı kelip onı qutqaradı.

Demek milliy folklorımızdaǵı járdem beriw motivin Berdaqtıń sheber qollanıwı nátiyjesinde patsha tárepinen nahaq túrde quwdalanǵanlardıń bir-birine degen mehir-muhabbatı, olar arasındaǵı awızbirshilik isenimli túrde súwretlengen. Sonday-aq, dástanda xoshlasıw motivide paydalanılǵan. Gúlimdi patsha áskerleri zorlıq penen alıp ketip baratırǵanda ákesi menen xoshlasadı. Onda ákesi Gúlimge onnan qáweter almawın aytıp eskertedi.

Bul motivti xalıq awızeki dóretpelerinde dástanlarda, hawjar, xoshlasıw qosıqlarında da ushıratamız. Máselen, “Sayatxan-Hámire” dástanında Hámire yarın izlep jolǵa shıqqan waqtında ata-anası menen, oǵan sırtınan ashıq bolıp júrgen Sárbinaz benen xoshlasıw motivin keltirsek boladı.

Oynap ósken tuwǵan elim,

Ata-ana mehribanım,

Mehriybanım xosh qal endi⁹⁴.

Al, “Ǵárip ashıq” dástanında Ǵárip uzaq jolǵa atlanar aldında anası hám qarındası menen xoshlasıw motiv.

- Xosh qal endi, Káábam anam,

Men bunnan ketermen boldım⁹⁵.

Dástanniń bas qaharmanı Gúlimniń tús kóriwi, túsinde sur jılanıń moynına jabısıwı epizodı dástanlardan dástanlarga ótip kiyatırǵan motiv. Shayır shıǵarmasında bul motivti Gúlimniń aldında qıyınshılıqtıń kútip turǵanın, onnan qutılıwǵa háreket etsede qutıla almaslıǵın, bul jamanlıqtıń belgisi ekenligin bildiriw ushın qollanılǵan.

Oratılıp moyınına,

Qısım etip jas janına,

Bir qara jılan qoynına,

⁹⁴ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, 27-42-томлар. Нөкіс, «Илим», 2011. -Б.257

⁹⁵ Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық, 27-42-томлар. Нөкіс, «Илим», 2011. -Б.248

Shubatılıp kirgen eken⁹⁶.

“Qırıq qız” dástanında bas qaharman Gúlyımnıń túsinde Surtayshanı kóriwi yamasa Surtayshanıń tús kóriw detalları:

Surtayshaday bul qalmaq,
Bir jaman tús kóredi,
Bul túslerdi kórgende,
Bir sur jılan shaqqanday,
Ornınan shorshıp oyandı⁹⁷.

“Qırıq qız” dástanında da, “Aqmaq patsha” dástanında da jılan jamanlıqtıń, igri islerdiń belgisi sıpatında sáwlelengen. Berdaq bul detaldı óz dástanında xalıq awız dóretpelerinde qollanılatuǵın syujetke jaqın etip alǵanı, oǵan ózinshe poetikalıq máni júklep, waqıyanıń tásirsheńligin arttırıw ushın orınlı paydalana alǵan.

Dástanda jáne bir kózge taslanatuǵın nárse shayırdıń folklorlıq syujetti qayta islew sheberligi. Usı kózqarastan dástandaǵı tómendegi waqıya dıqqatqa ılayıq. Patshanıń el ishinen saylap alǵan, biri-birinen sulıw qırıq bir hayalı bar. Olardıń hár qaysısı hár jaqtan jıynalǵan, bir-biri menen kúndes bolsa da, olar muńlas, sırlas, júdá tatıw edi. Bunı dástandaǵı:

Qırıq qatın shıqpay qasınan,
Artıq boldı anasınan⁹⁸.

- degen qatarlar dálilleydi.

Al, folklorlıq shıǵarmalarda patshanıń kóp hayallı bolıw motivleri ushırasqanı menen, olardıń awızbirshilikli, bir-birine miyirman bolıw jaǵdayları gezlespeydi, kersinshe olar arasında kúndeslik qatnaslar ústemlik etedi. Mısalı, «Sháryar» dástanında Darapshanıń hayalı Gúlsharanı Berdaqtıń Gúlimi menen salıstırayıq. Gúlshara da perzent kóredi. Lekin, kúndesleri qızǵanıp oǵan jamanlıq isleydi. Demek, «Aqmaq patsha» dástanında shayır patshanıń zulımlıǵı

⁹⁶ Сонда, -Б.192.

⁹⁷ Сонда. –Б.193

⁹⁸ Сонда. –Б.194

menen, aqmaqlıǵın ótkirlestirip súwretlew maqsetinde folklordaǵı bul dástúriy syujetke original túrde jantasqan. Yaǵnıy, dástúriy syujet elementi folklorda personajlardıń bir-birine degen unamsız háreketlerin súwretlewge xızmet etse, al Berdaq shıǵarmasında bul syujetlik element pútkilley basqasha, personajlardıń Aqmaq patshaǵa qarsı birlesip gúresiwindegi olardıń awızbirshiligin súwretlewge xızmet etken.

Juwmaqlap aytqanda Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanında folklorlıq motivler sheberlik penen isletilgen. Bul náirse ullı shayırga súwretlenip otırǵan qarama-qarsılıqlı dáwirdıń ashshı haqıyqatlıǵın sheber túrde ashıwǵa, qaharmanlar xarakterin isenimli túrde jasawǵa, dáwir ruwxın beriwge xızmet etken.

2.3. “Aqmaq patsha” dástanındaǵı kóshpeli syujet hám motivler

Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanındaǵı kóshpeli syujetler belgili bir maqsetke tiykarlangan halda sheberlik penen qollanılǵan. Sebebi, qálegen syujet kóshpeli syujetke aylanıp, hár qanday xalıq folklorı yaqı ádebiyatı tárepinen ózlestirile bermeydi. Tek ǵana, kóp xalıqlardıń mádeniy, ruwxıy turmısına sińisip kete alatuǵın qásiyetke, universal mazmunǵa, qásiyetke iye syujetler ǵana kóshpeli syujetke aylana aladı. Berdaq dóretiwshiliginde ushırasatuǵın óz jaqınına kewil qoyıw, óz jaqınına buzıqlıq islew syujetleri negizinen xalıqlıq mentalitetimizge, insanıy oylaw dúnyasına say kelmeydi. Lekin, Berdaq «Aqmaq patsha»da ótkendege ayırım zalım xanlardıń hádden asqan aqmaqlıǵın, zulımlıǵın ótkirlestirip beriw maqsetinde bul syujetti paydalanǵan bolıwı múmkin.

«Aqmaq patsha» dástanındaǵı patsha júdá mártebeli, asqan bay bolıwına qaramastan, ruwxıy jaqtan júdá jarlı. Ol el ishinen eń sulıw, eń jas qızlardı saylap, óz háremin toltırǵanı menen olardıń birewinen de ul perzent kórmeydi. Al qız perzentli bolıwdı bolsa ol qálemeydi. Gúlim menen Ziywar da qız tuwadı. Patshanıń bunı keshirmeytuǵınlıǵın bilgen hayallar qızlardı jer astındaǵı sarayǵa jasıradı. Olar er jetken soń ózleriniń qápeste ekenligin sezinip, xalıq qatarı jer

betinde jasawdı, óz atası menen ushırasıwdı árman etedi. Sebebi, olar patsha atasınıń qanshelli tas bawır, aqmaq, jawız, kórse qızar, óz nápsiniń qulı ekenligin bilmes edi. Hayallar Gúlzar hám Anarǵa bunı aytıp túsindirgeni menen de ózlerin kórse ákesiniń tas bawırı erip keter,-degen úmit penen patshanıń baǵına kiredi. Olardıń sulıwlıǵı sonshelli, shayır «bulardıń gózzallıǵı, qarańǵı túndi jarıqqa aylandıradı», -dep súwretleydi. Bul qızlardan xabar tapqan patsha baǵqa qaray juwıradı. Qızlar atasın kórip tájim etip sálem beredi, biraq patsha buǵan itibar da bermeydi. Ol haram nápsige berilip, qızlardı hayallıqqa alıwdı oylaydı. Mısalı:

Uyalmay sonsha elinen,
Gúlzar sulıwdıń belinen,
Bekkem qısıp alǵan eken.
...Ashıwlandı sonda patsha,
Tiyeseń, dedi qızına,
Ózimniń qızım bolsań da⁹⁹.

Mine, bul sıyaqlı uqsas syujetler hár bir xalıqtıń eski ádebiyatlarına ortaqlı shıǵarmalarda, folklorda da ushırasatuǵın kóshpeli syujetler bolıp esaplanadı. Pikirimizdi dálillew ushın, xalıq eposı «Shahı mutlaq» dástanı menen salıstırmalı izzertlep kóreyik. Áyyem zamanlarda, Mısır shahárinde bir hádden zıyat zalım, rehimsiz patsha boladı. Onıń atı Shahı mutlaq. Onıń qırırq kánizek qızları hám qırırq zayıpası bar edi. Patshanıń qırırq tanap baǵı bar edi. Sol baǵda keshe-kúndiz qırırq kánizek qızları hám qırırq zayıpası menen ayshi ishrette jasadı. Kúnlerden bir kún patsha wáziriniń zayıpası patshanıń baǵdaǵı hawızine kelip shomıladı. Patshanıń názeri birden hawızge túsip, bul qanday gózzal boldı. Meniń qırırq háyalımnıń ishinde bunıńday gózzal joq. Bul sulıw maǵan múnásip eken dep hayallıqqa aladı. Wázir urısta óledi. Ol hayaldıń wazirden bir yarım jastaǵı qızı bar edi. Atı Dilaram bolıp. Ol qız kún-kúnnen ósip, on tórt jasqa kelgende sahıpjamal bolıp shıǵa keledi. Kúnlerden bir kún patsha sharap iship

⁹⁹ Бердақ. Таңдамалы шығармаларының жыйнағы. Нөкіс, 1977. –Б.182

más bolıp, áramxanasına kiredi. Názeri qızına túsip, ashıq bolıp huwshınan ketedi. Soń ózine kelip qızına jawshı jiberedi. Qız bul gápplerdi esitip zar-zar jılap qarsılıq etedi. Hesh zamanda ata qızına úylengen emes, mıń para qılsada oǵan kónbeytuǵınlıǵın aytadı. Patsha gázeplenip bir neshe mártebe adam jibergenine qaramay qarsılıq etkeni ushın malikanıń qol-ayaǵın baylap arıslanlardıń aldına taslatadı. Arıslanlar mırıldasıp kelip, Malikaǵa hesh nárese qılmay qayta malikanıń qol-ayaǵın hám kózlerin súrte baslaydı. Dilaram arıslanlarǵa bunday adalatsız zamanda jasaǵannan góre ólgenim jaqsı dep zar jılap arıslanlarǵa ózin jewin soranadı. Biraq arıslanlar onı jemeydi. Bul motiv «Aqmaq patsha» dástanındaǵı Gulimdi iyttiń aldına taslaǵan waqtında, iytler de qızdıń haq kewlin túsiniپ oǵan jamanlıq qılmaydı. Kersinshe patshanı xalıqtıń aldında masqarasın shıǵaradı.

Xalıq eposındaǵı Shahı mutlaq patsha da bul awhaldı kórip shermende bolıp, malikaǵa qaytadan adam jiberedi. –Elede bolsa meni qabıl qılsın, bolmasa otqa kúydirermen-dedi. Sonda malika;

...Sháriyatta qız ataǵa joq rawa,

Munday dep boldırmısh rásiwa qudaǵa.

Hesh bir kisi qızın qabıl etpedi,

Kózden aqqan jasqa ráhim etpedi¹⁰⁰.

Dilaram bul juwaptı aytkannan keyin patsha onı qızıp turǵan tandırǵa taslawǵa buyıradı. Biz kórip ótken bul kóshpeli syujetti «Aqmaq patsha» dástanı menen birge, xalıq eposı «Shahı mutlaq» dástanında da ushıratıwǵa boladı. Berdaq qollanǵan bul kóshpeli syujetti tek qaraqalpaq xalıq eposları emes, áyyemgi ádebiyatlarına iye dúnya ádebiyatlarınıń folklorında da ushıratıwǵa boladı.

Jáne de, bul sıyaqlı syujetti «Qissasi Rabǵuziy»degi Abıl hám Qabılǵa baylanıslı ápsanada da kóriwimizge boladı. Bunda Adam eki ullı boladı, biriniń atın Abıl, ekinshisiniń atın Qabıl qoyadı. Ol ullarına qurbanlıq qıladı. Biraq, bir

¹⁰⁰ Бердақ. Таңдамалы шығармаларының жыйнағы. Нөкис, 1977. –Б.360

ulına qılğan qurbanlıǵı qabıl bolıp, ekinshi ulına etken qurbanlıq qabıl bolmaydı. Aradan kóp jıllar ótedi. Adamnıń eki ulı Abıl menen Qabıl ekewide qızlı boladı. Qabılın qızına İqlima dep ism qoyadı. Ol juda sulıw bolıp erjetedı. Al, Abıl qızına Abuda dep ism qoyadı. Biraq ol İqlima sıyaqlı sulıw emes edi. Adam óz shariyatına kóre, Qabıl óz qızın Abılǵa bermekshi boladı, Abıl bolsa Qabılǵa qızın bermekshi boladı. Abılın qızı Abuda kórksiz bolǵanlıqtan Qabıl óz qızın qızǵanıp senin qızın kóriksiz. Men onı almayman, «Maning bila tuǵǵan qızni alurman»¹⁰¹ dep óziniń qızın alatuǵınlıǵın ayıp Abılǵa qarsılıǵın bildiredi. Sonda Adam shariyatta onday bolmaydı dep tusındirsede Qabıl oǵan kónbey «Eger maǵan ol qanalas bolatın bolsa, siziń bermekshi bolgan qızınıńızda qanalas boladı» dep óziniń bilgeninen qalmaq qarsılıq ete beredi.

Bul syujet grek ádebiyatı wákili Sofokldın «Patsha Edip» tragediyasında da ushırasadı. Mısalı: Fiva miyrasxorı Lay Pelopstın bir neshe kún qonaǵı boladı, biraq oǵan jamanlıq oylap balası Xrisiptı ózi menen urlap ketedi. Qapa bolǵan Pelops «balamdı urlaǵanǵa óziniń balası qarsı bolǵay» dep qudaylardan tileydi¹⁰².

Lay Menoykeydin qızı İokastaǵa úylenedi hám ullı boladı. Ol Apollon arqalı óz balasınıń qolınan ájel tabatuǵının biletuǵın edi hám nárestenin baqayshıǵın tesip, jip ótkerip, «joq qıl» dep qılınan berip jiberedi. Biraq, qul jazıqsız náresteni ayap Kiferon patshası Polibke beredi. Polib balaǵa Edip dep at qoyadı. Ózin «asırandı» dep esitken Edip Apollonnan tuwılıw tariyxın soraydı. Ol bılay dep juwap beredi: - Edip, senin talayın ashılmaǵan eken: Sen óz atańdı ózin óltiredi ekenseń hám óz anańa úylenedi ekenseń, bul qaralı nekeden perzentler kóreseń. Bul juwaptan Ediptin tóbe shashı tik turadı. Solay etip, Edip Delfadan diywana bolıp shıǵıp, gez kelgen birinshi jolǵa túsip kete beredi. Edip usı jolda, Parnas tawınıń eteginde, úsh joldın dár bentinde, tar qısnaqta bir arbanın kiyatırǵanın kóredi. Arbada aq saqallı, sawlatlı bir ğarrı otırǵan eken.

¹⁰¹ Рабғузий Н.Б. «Қиссаси Рабғузий» I китоб. Тошкент, «Ёзувчи», 1990.- Б.29

¹⁰² Кун Н.А.Эйдемги Грецияның легендалары хэм мифлери. Нәкис, «Қарақалпақстан», 1990.–Б. 508

Arbakesh Edipti «tar joldan shetke shıq» dep sókti hám urdı. Ashıwı kelgen Edip qaytarıp urdı, al arbadağı ġarrı kútpegende hasası menen Ediptiń basına salıp qaldı. Ediptiń qanı qızıp ketip, qolındağı tayağı menen ġarrını bir urdı. Ğarrı sılıq etip, jansız quladı. Bul Ediptiń ákesi edi. Ol Fiva qalasına kelip qala xalqın Sfinkstiń jawız tırnaǵınan qutqaradı hám patsha bolıp Laydıń jesiri İokastaǵa úylenedi. İokasta Ediptiń tuwǵan anası edi. Al, óz jaqınına qastıyanlıq etiw syujeti de Berdaqtiń «Aqmaq patsha» dástanında ushırasadı.

Dástanda patsha óz qızı Gúlzardı jawızlarsha toǵayǵa taslatadı. Oǵan Záriw adam qunına teń aq dárini ishkizip tiriltedi. «Aqmaq patsha» dástanın «Patsha Edip» shıǵarması menen salıstırma-tipologiyalıq úyreniw arqalı biz Berdaq Sofokldi oqıǵan, onnan úyrenen demekshi emespiz. Sebebi, bunday uqsas syujetler hár bir xalıq ádebiyatına tán eski ortaqlorlıq shıǵarmalar tiykarında, sonday-aq, ázelden kiyatırǵan diniy kitaplardağı mifler negizinde kirip keliwi múmkin. Máselen, «Quran Kárim»de, «Taurat»ta Berdaq dástanlarındaǵı uqsas bir qansha mifologiyalıq syujetlerdi ushıratıwǵa boladı. Olar dúnya ádebiyatlarına kirip kelgen hám kóshpeli syujetke aylanǵan. Mısalı, «Tawratta»ǵı Lut, sonday-aq Abıl hám Qabilǵa baylanıslı ápsanalar xalıq arasında keń málim bolǵan, Berdaq bul syujetlerge ózinshe jantasıp shıǵarmalarında paydalanǵan.

Bul nárseni Berdaq miyrasın izertlewshiler de tastıyıqlaydı. Mısalı, belgili pedagog alım Ó.Áleov Kúnxoja, Berdaqlar qaraqalpaqtağı diniy aǵartıwshılıq orayı bolǵan Qaraqum iyshan medresesin tamamlanǵanlıǵın, onıń imaratında úsh júzge shamalas ójireniń, eki úlken kitapxananıń bolǵanlıǵın dálilleydi.

Bunnan kelip shıǵatuǵın juwmaq sonnan ibarat, jaratılıstıń kelip shıǵıwınan baslap-aq adam balasınıń turmısında ushırasatuǵın tártipsizlikke, iplashıqqa qarsı gúresiwge umılǵan, usı maqsette ózine ruwxıy tirek izlegen. Bul syujetler hár bir xalıq ádebiyatında jámiyettegi iplas háreketlerdi qaralaw maqsetinde isletiledi. Dúnya ádebiyatındaǵı, xalıq eposlarındaǵı bul sıyaqlı folklorlıq motivlerdi XIX ásir qaraqalpaq klassik shayırları Berdaqtiń epikalıq

shıǵarmalarında da sheber qollanılǵanın kórip óttik. Bul bir tárepten ádebiy folklorlıq baylanıslardı berse, ekinshi tárepten Berdaq jasaǵan dáwirlerden qaraqalpaq ádebiyatınıń rawajlanıp kiyatırǵanlıǵınan dárek beredi.

Berdaq shayır, baqsı bolıw menen bir qatarda óz dáwiriniń bilimli adamı da bolǵan. Ol xalıq arasında júrip hárqıylı dástanlardı, qıssalardı atqarǵan. Kóplegen jazba kitaplardı oqıp olardı óz dóretpelerinde ózinshe qayta islep paydalanǵan. Berdaq sol waqıttıń ózinde Nawayı, Fizuliy, Maqtumqulı shıǵarmaları, shıǵıs avtorlarınıń táriyxıy, ádebiy shıǵarmaların oqıp olardı ózlestiriwi shayırdıń óz zamanınıń aldınıǵı adamı bolǵanlıǵınan dárek beredi.

Shayırdıń «Aqmaq patsha» shıǵarmasın xalıq arasında ayılıp júrgen hárqıylı ańızlar tiykarında dóretkenin shayırdıń ózide shıǵarmanıń kiris bóliminde keltirip ótedi. Shayır jasaǵan dáwirde xalıq arasında hárqıylı qıssalar ayılıp júrgen. Solardan biri, «Xurshid-Ziywar» qıssası bolıp bul qıssa «Melikay i Dilaram» qıssasına jaqın ekenligi ilimpazlar tárepinen ayıladı. Sonday-aq, xalıq arasında atqarılıp júrgen jazba ádebiy dástanlardıń qatarında «Malikayı-Zuxriya» dástanı qıssaxanlar repertuarınan keń orın alǵan. Bul dástanda syujetlik izbe-izlikler kitabiy dástanlarǵa xarakterli bolǵan ózgeshelikleri menen birlikte, awız ádebiyatınıń geypara usıllarınan jiyi paydalanǵanın kóremiz ¹⁰³. Bul dástanda «Aqmaq patsha» dástanına uqsas ayırım syujetlerdi ushıratamız. Dástan qaharmanı Zulmat sháhariniń patshası Qaytus qızı Zuxriyaǵa úylenbekshi bolıw motivi, oǵan qızdıń qarsılıq etiwi sıyaqlı syujetler ushırasadı.

Demek, shayırdıń «Aqmaq patsha» dástanındaǵı ayırım syujet hám motivlerdiń beriliwi tosınnan bolǵan jaǵday emes eken. Berdaq xalıq arasında júrgen bul qıssalardı atqarıp, kitaplardı oqıp olardan óziniń individual sheberligine qarap paydalanıp, qayta islep shıqqan.

Juwmaqlap aytqanda , Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanında ádebiy-folklorlıq motivler sheberlik penen paydalanılǵan bolıp, bul shayır súwretlep

¹⁰³ Хошаниязов Ж. Китабий дэстанлар. // «Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана», 2016. №4. -Б.162.

otırǵan dáwirdiń ashshı haqıyqatın ashıwda yaǵnıy tariyxıy shınlıqtı kórkem shınlıqqa aylandırıwda, qaharmanlardıń xarakterin isenimli túrde jasawǵa, dáwir ruwxın beriwge xızmet etken.

III BAP. BERDAQTÍN TÁRIYXÍY SHÍGARMALARÍNDÁ FOLKLORLÍQ DÁSTÚRLER

3.1. “Aydos baba” hám “Ernazar biy” shıǵarmalarında folklorlıq dástúrlerdıń qollanıwı

Kórkem materiýaldı dáwir ruwxına qurıp, kúshli xarakterdegi obrazlar jaratıw táriyx penen ádebiýattıń baylanısın bekkemlep, olardıń mángi jasap qalıwına múmkinshilik beredi. Mine, usınday ádebiýatta hám folklorda uzaq

jasap kiyatırǵan obrazlardıń biri Aydos biy obrazı. Bul táriyxıy shaxs haqqında pikirler qarama-qarsı xarakterge iye.

Táriyxshı **M.Tilewmuratov** óziniń «qaraqalpaq poeziyası-táriyxıy derek» degen miynetinde Aydos baba haqqında mınaday pikirlerdi keltiredi: «Aydostıń siyasiy isleri XVIII ásirdeń aqırǵı hám XIX ásirdeń baslarına tuwra keledi. Bul waqıtlar Berdaqtıń ele dúnyaǵa kelmegen waqtı. Aydos qaraqalpaq táriyxınıń eń bir qayǵılı dáwiri, qaraqalpaq awıllarınıń at aldına salınıp, kóship qonıwları dáwirlerinde qaraqalpaq biyleriniń bul kóshiwde Xiywa xanlarına jaǵımpazlıq etip, xalıqqa islengen qastıyanlıq háreketlerge qatnasqan belgili qaraqalpaq biyi¹⁰⁴.

Qaraqalpaq ádebiyatında eń dáslepki iszertlewshilerden esaplangan **N.Dawqaraev** óziniń Berdaq shayır boyınsha monografiyasında mınaday pikirlerdi keltirip ótedi: «Berdaq óziniń bul poemasında qaraqalpaq xalqınıń táriyxındaǵı azatlıq ushın bolǵan úlken kóterilislerdiń birewin súwretlep jazıw menen qatar «alma jegen alpıs biydiń» hám Aydos biydiń xalıq kóterilisin baslawdıń ornına qara basınıń ǵamı ushın Xiywa xanlıǵına satılıp ketkenin jazadı. Begis, Mırjıq, Írza, Tóre qusaǵan xalıq batırlarınıń xalıq isi ushın qaharmanlarsha qaza tapqanlıǵın jazadı»¹⁰⁵.

Ádebiyatshı ilimpaz **A.Murtazaev** Berdaqtıń Aydos baba shıǵarmasında biylerdiń xan aldında jaramsıqlanıwı, hátte óz mápi ushın xalqın da ayap otırmaıtuǵınlıǵın, al Aydos bolsa xan menen teń otırıp, geyde onnan da joqarıǵa shıǵıp ketetuǵınlıǵın, xalıq mápi turǵanda xanǵa jalpıdamastan xalıqtıń tárepin alıp júretuǵın márt insan edi dep keltiredi¹⁰⁶.

Berdaq shayır shıǵarmaların birinshilerden bolıp izertlegen ilimpaz **I.Saǵıtoev** «Berdaqtıń bul shıǵarması qaraqalpaq xalqınıń tariyxındaǵı áhmiyetli

¹⁰⁴ Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарихый дерек. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994.-Б.198.

¹⁰⁵ Дауқараев Н. Бердақ шаир. Нөкис, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1950.-Б.37

¹⁰⁶ Муртазаев А.Бердақ шығармаларындағы заманағойлик ҳәм шеберлик.Нөкис,Қарақалпақстан,1993.-Б.55-56.

waqıyanı zalım Xiywa xanlarına qarsı xalıqtıń gúresin súwretleytuǵın tereń realistlik shıǵarma bolıp tabıladı»¹⁰⁷-degen edi.

Berdaq shayır boyınsha arnawlı shuǵıllanǵan alım **Á.Paxratdinov** óziniń miynetlerinde hárqıylı kózqarastı bildiredi. Alımnıń dáslepki shıqqan miynetinde: «Tariyxıy faktler Aydosı qaraqalpaq xalqına qıyanet etiwshi, óz mápi ushın inileri Begis hám Mırjıqtı da óltiriw dárejesine barıp jetken adam ekenligin tastıyıqlaydı... Aydosıń Xiywa xanlıǵına erki menen baǵınıwı, onıń satqınlıǵın kórsetedi»¹⁰⁸. Al, alımnıń 2013-jılı baspadan shıqqan miynetinde bul pikirlerdiń qáte ekenligin moyınlap joqardaǵı pikirleriniń kersinshesin aytadı: «Aydos biy zamanında qaraqalpaqlar jaqsı jasaǵan desedi. Aydos biy xalıqtı sırtqı jawlardan qorǵaǵan. Eń baslısı xalıqtı Xiywa xanlıǵına talatpaǵan. Sol sebepli qaraqalpaqlar Aydos biydi jaqsı kórgen». «Aydos biy xalıq kewlinde hám tariyxta eń unamlı qaharman sıpatında bekkem orın alǵan xalıq qaharmanlarınıń biri. Sol ushında Sovetlik dáwirde Aydos biydi XX ásir ortalarındaǵı tariyx unamsız qaharman dep qansha jazsa da, qansha aytsa da, Aydosı xalıqtıń kewil tórinen umıttırıw múmkin bolmadı»¹⁰⁹. Sonday-aq, ilimpaz Q.Yusupovta «Aydos biy» dástanın Berdaqtiki dep aytıp ótedi¹¹⁰. Berdaqtanıw boyınsha arnawlı shuǵıllanǵan jetik qánige Aydos baba haqqında aytqan dáslepki Á.Paxratdinovtıń pikirlerin ilimpaz **Baekesh Qálimbetov, Sársenbay Abdullaevlar** qattı singa alǵan. Bunnan soń alım A.Paxratdinov óz ústinde tereń izertlengen bolsa kerek, dáslepki pikirlerin biykarlap bunday juwmaqqa keliwiniń sebeplerin hárqıylı dáliller menen keltiredi.

«Aydos biy» dástanın Berdaqtıń qálemine tiyisli emes ekenligin ilimpazlar Q.Baynıyazov hám A.Karimovlarda¹¹¹ tekstologiyalıq jaqtan izertlep onı dálillegen.

¹⁰⁷ Сагитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкіс, Қарақалпақ, 1958. –Б.137.

¹⁰⁸ Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1987. –Б.142

¹⁰⁹ Paxratdinov Á. Berdaq shayır dóretiwshiliginiń geypara mashqalaları. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2013. –Б.102-106.

¹¹⁰ Юсупов Қ. Қарақалпақ әдебиятында Айдос бий образы. Кандидатлық диссертация авторефераты. ҚМУ, 2002.

¹¹¹ Кәримов А. Әдебиятымыздың гейпара мәселелри. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1988.

Bul orında biz de óz pikirimizdi keltirip ótiwdi orınlı dep tapdıq. Berdaqtıń «Aydos baba» shıǵarması bizge tolıq jetip kelmegen. Joqarıda alımlardıń aytqanıday bizge tek ayrım bólekleri kelip jetken. «Aydos baba» boyınsha eki túrli kózqaraslar orın alǵan. Shıǵarmanıń mazmunına qarap, birinshisi, Aydosı óz mápi ushın eki inisin óltirgen satqın dese, ekinshisi Aydos eki inisin xalıq azatlıǵı ushın óltirgen degen pikirlerdi ushıratamız. Ilımpaz I.Saǵıtov miynetinde Berdaqtıń shıǵarmasınan úzindiler keltirip Aydosıń óz inilerin óltirgenin dálillewge háreket etedi¹¹². Egerde, Berdaq shınında da eki inisin óltirgen bolsa ol xalıq abadanlıǵın, tınıshılıǵın oylap hátte tuwısqanlarında xalıq azatlıǵı jolında ayap otırmaǵan. Xalıqtı azat kúnlerge jetkiziw ushın ózinińde, inilerinińde janların ayamaǵan haqıyqıy xalıqparwar insan desek asıra aytqan bolmaymız. Bul obraz milliy xarakterge iye obraz etip jasalǵan. Bul haqqında professor Q.Járimbetov «Bul shayırlardıń ádebiy qaharmanları tiykarınan qaraqalpaq xalqınıń wákilleri bolıp, usı xalıqtıń arızıw-ármanların, tileklerin, xarakterin ózlerinde jámleydi. Olardıń oy-pikiri, sana-sezimleri, ulıwma ruwxıy dúnyası usı xalıqtıń sociallıq ádalatlıq, milliy azatlıq, milliy rawajlanıw ideyaları menen tıǵız baylanıslı. Búgan Berdaqtıń «Shejire», «Amangeldi», «Aydos baba», «Ernazar biy» dástanları mısál bola aladı»¹¹³.

Shınında da, bir fakt bir neshe táriyxıy dárekte hár qıylı bolıp saqlanıp kelgen bolıwı hám túsindiriliwi múmkin. Biraq jazıwshı oǵan kórkem qıyalı járdemi menen oǵan dóretiwshilik qatnas jasaydı yaǵnıy interpretaciyalaydı. Jazıwshı tariyxıy obrazdı dóretkende faktlerdi sol tursına barlıǵın ala bermeydi, tek óz konsepciyasına zárúrli bólegin ǵana aladı. Mısalı:

Kelgende xan órre turdı,
Xanǵa qarsı juwap urdı¹¹⁴.

Mine, bunnan kórinip turǵanıday shayır xalıqqa xızmet etken qaraqalpaqtıń márt uǵlanınıń usınday órnek alarlıq táreplerin súwretlegen.

¹¹² Сағитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкіс, Қарақалпақ, 1958. –Б.132-133.

¹¹³ Жәрімбетов Қ. ХІХ ғасыр қарақалпақ әдебиятының миллий өзгешеликleri ҳақында гейпара ойлар

¹¹⁴ Бердақ. Таңдамалы шығармаларының жыйнағы. Нөкіс, 1977. –Б.192.

Álbette, bul shayırdıń xalıq tárepinde turıp Aydos babaaǵa degen kóz qarasın bildirip tur. Aydos bassılıǵındaǵı xalıq kóterilisi waqtında shayır ele tuwılmaǵanda shıǵar bálkim. Biraq, shayır xalıq awzında júrgen hárqıylı ańız-ápsanalar tiykarında bul dóretpeni dóretken bolıw itimal.

Berdaq shayırdıń bul shıǵarmasınıń prototipi tariyxıy shaxs - Aydos. Ol 1827-jılı Xiywa xanına qarsı qaraqalpaqlardıń kóterilisiniń jol baslawshısı. Óz zamanında yarım xan dep atalıp, xalıqtan jıynalǵan salıqtıń teń yarımın ózi alıp turǵan. Aydos biy zamanında xalıq jaqsı jasaǵan degen pikirlerde ushırasadı.

Endi biz shıǵarmanıń janrlıq atamasına toqtalsaq. Ilimpazlar bul shıǵarmanı poema (N.Dáwaraev¹¹⁵, N.Japaqov) dep atasa, bazıları dástan (I.Saǵıtoǵı¹¹⁶, A.Murtazaev¹¹⁷, Á.Paxratdinov¹¹⁸, M.Xalmuratova¹¹⁹), al bazıları táriyxıy jır (Q.Ayımbetov¹²⁰) dep ataydı.

Biz N.Dáwqaraevtıń miynetlerin kórgenimizde onda «batırлық jırlar»¹²¹ degen termin menen ataydı.

Joqarıdaǵı alımlardıń pikirlerinen kelip shıqqan halda bizde óz pikirimizdi keltirip ótiwdi maqul dep taptıq. Biz, bul shıǵarmanı dástan dep ataytuǵınday dástanlıq elementlerdi ushıratpadıq. Shıǵarmada syujet izbe-izligi joq. Biraq, shıǵarmada kishi kólemde bolsada waqıya berilgen. bul Aydostıń xan hámeldarları menen konfliktke túsiw waqıyası. Sonlıqtan, bul shıǵarmanı biz kishi epikalıq poema dep atawdı maqul taptıq.

Berdaq zamanında bolıp atırǵan siyasiy waqıyalar, ayırım xanlardıń jawızlıqları sebepli xalıqtıń arasınan da el-ǵamın oylaytuǵın, milliy azatlıq ushın gúresetuǵın qaharmanıń, batırdıń bolıwın árman etedi.

Shayır, mine usı qaharman obrazın folklordan jazba ádebiyatqa alıp kiredi.

¹¹⁵ Дауқараев Н. Бердақ шаир. Нөкіс, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1950.-Б.37-38

¹¹⁶ Сағитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкіс, Қарақалпақ, 1958. –Б.136

¹¹⁷ Муртазаев А.Бердақ шығармаларындағы заманағөйлик хәм шеберлик.Нөкіс,Қарақалпақстан,1993. –Б.55

¹¹⁸ Paxratdinov Á. Berdaq shayır dóretiwshiliginiń geypara mashqalaları. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2013.-Б.102

¹¹⁹ Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қорақалпоқ адабиётида эпик жанрлар эволюцияси. Автореферат, Нукус, 2010.

¹²⁰ Айымбетов Қ. Халық даналығы. «Қарақалпақстан», Нөкіс, 1968. –Б.41.

¹²¹ Дәуқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1977. –Б.185-204.

Máselen, «Alpamıs» dástanında bólinip ketken Qonırat elin biriktiriw ushın, Tayshıxannıń zulımlıǵınan qutqarıw ushın Alpamıztıń erliklerin alıp qarayıq. Bul obraz tariyxta bolmaǵan. Xalıq sonday batırdıń bolıwın árman etip bul obrazdı jaratqan. Al, Berdaq bolsa bul batır obrazın ózinshe interpretaciyalaydı. Yaǵnıy, usınday xalıqtı birlestiriwge háreket etken qaharman obrazın real ómirde bar shaxs penen folklordaǵı batır obrazın biriktirip jiberip jańa real obrazdı dóretdi. Berdaq Aydos obrazın ulıǵlap onı baba dep ataydı. Durıs, Aydos babanıń eki inisin óltirgenligi, satqınlıǵı haqqında kóplep ańız-ápsanalar tarqalǵan¹²². Biraq, XIX ásirdegi jámiyettegi siyasiy jaǵday, xanlardıń xalıqtı qısıp, salıqtı kóbeytip, bermese tartıp alıp qaraqalpaqtıń sulıw qızların xanǵa shorı hayal etip alıw sıyaqlı qıyan-keski jaǵdaylar shayırdı qattı qıynaydı hám sonsha xalıqtıń arasınan eldiń arın arlawshı bir márttiń bolıwın arzu etip, bul batırdıń bolsa folklordaǵı batır obrazınday heshnárseden bastartpay xanǵa qarsı turıp gúrese alatuǵın batırlıq sıpatlardı Aydos baba obrazında jámleydi. máselen:

Kelgende xan órre turdı,
Xanǵa qarsı juwap urdı¹²³.

-dep keltirilgen qatarlarda hátte xalıqtı birlestirip, xalıq tárepinde turǵan batırlardan xanlarda qorqıp otırǵan taxtınan ushıp turıwın árman etken xalıqtıń ullı niyetlerin bul shuwmaqta ózinde jámleydi.

Demek, bunda Berdaq folklordan jazba ádebiyatqa qaharmanlıq temasın hám milliy azatlıq ideyaların alıp kiredi. Bul Berdaqtıń jeke stilin bildiredi.

Jánede, Berdaq jazba ádebiyatqa Aydostıń jańa portretin alıp kirdi. Durıs, Berdaqta xalıq arasında ańızlarda tarqalǵan Aydostıń qáhárliliginde umıtıp qaldırmadı. Olardı Aydostıń sıpatında sińdirgen halda, Aydosı ulıǵlap portretin jaratadı. máselen:

...Kel baba shıǵıńız tóрге...

¹²²Баҳадирова С., Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзлери. Нөкис, Қарақалпақстан, 1992.-Б.62

¹²³ Бердақ. Таңдамалы шығармаларының жыйнағы. Нөкис, 1977. –Б.192

...Aydos degen ullı kisi...¹²⁴.

Bul qatarlarda Aydosnıń ullılıǵı, kerek bolsa xan menen bir sapta otırıp onı saray hámeldarlarınan joqarıda otıratuǵın ullı insan sıpatında táriypleydi.

Qaraqalpaq tariyxın kóp izertlegen P.P.Ivanov bılay deydi: «Onday shıǵarmalardıń bahalılıǵı mınadan ibarat: olar xalıqtıń basınan keshirgen waqıyalardıń áhmiyetine xalıqtın óziniń kóz-qarasın kórsetedi. Hám solay etip Xiywaniń saray tariyxshılarınıń bizge málim rásmiy túrdegi sinamalı qurǵaq hám tendenciaylı jazılǵan xabarlarına kútá áhmiyetli al bir qatar jaǵdaylarda hátte kerek bolǵan ózgerislerdi de kirgizedi»¹²⁵.

Shayırdıń bul shıǵarması dialog formasında jazılǵan táriyxıy tulǵa Aydosnıń xan aldında tartınbastan qaraqalpaqtıń arın arlap, kerek jerinde xan menen teń turıp xan xızmetkerlerine tik turıp qarsı juwap aytqan kórinisin súwretleydi. Bunda shayır Aydosnıń obrazın beriw arqalı patshalardan xalıqtıń payın ala alatuǵın, aqıllı, batır azamattıń bolıwın árman etedi hám Berdaq Aydosı basqalar qalay túsinsse solay túsinsin, biraq shayır onı ádil, xalıqshıl etip súwretleydi. Bul máseleni sheshiwde biz belgili alım P.P.Ivanovtıń pikirlerine súyenemiz.

«Jazba ádebiyat penen folklor arasındaqı dóretiwshilik baylanıslar ózine tán kórkem dástúr bolıp, belgili bir estetikalıq nızamlılıqlar dógereginde bolıp ótetuǵın process. Bul dóretiwshilik baylanıslar nátiyjesinde xalıq awızeki kórkem dóretiwshiliginde júzege kelgen kóplegen syujet, motiv hám obrazlar, tematikalıq hám kórkem detallar jazba ádebiyatqa kóship, dóretiwshiniń kórkemlew maqsetine hám poetikalıq sheberligine baylanıslı ózine tán kóriniste analizlene baslaydı»¹²⁶.

Bulay dewimizge sebep, Shax Iskender Ferdawsiydiń «Shaxnamasında»- «qılıshımnan álem titirewi tiyis» dep oylaytuǵın patsha. Ol heshqashan xalıqtıń

¹²⁴ Бердақ. Таңдамалы шығармаларының жыйнағы. Нөкіс, 1977. –Б.189-192

¹²⁵ Иванов П.П. «Новые данные о каракалпаках», «Советское востоковедение». 1945.М.Л.том,11-79

¹²⁶ Жураев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт.Тошкент:Алишер Навоий номидаги миллий кутубхонаси.2006. –Б.6-7

mápi menen esaplasıp otırmaydı. Tek barlıq jer júzi onnan qorqıwın ǵana árman etken hám bul jolda háreket etedi.

Al, Nizamiydiń «Iskendernama» shıǵarmasında – Iskender álemge tınıshlıq ornattıwdı maqset etken adalatlı patsha. Ol xalıqtı zulımlıqtan, xorlıqtan qutqarıp, kewillerine haqıyqat nurın sebiwdi oylaydı. Ol adamǵa bolǵan húrmetti birinshi orınǵa qoyadı. Biykar qan tógiliwin qálemeydi.

Nawayı «Saddi Iskandariy» shıǵarmasında Iskender obrazında taxt ústindegi danışpan túsiniledi. Adalatlı patsha xalıqtıń paraxatshılıqta jasawın árman etken. Bul Alisher Nawayınıń idealı.

Mine, bulardan kórinip turǵanıday táriyxıy bolsın, meyli ápsanawiy qaharman bolsın onı hár bir dóretiwshi ózinshe túsinedi. Hár jazıwshı onı óz qıyalınan dóretdi. Ol qanday bolsada óziniń kewlindegidey batır etip súwretleydi. Joqarıda bunnan neshe mın jıllar burın dóretilgen shıǵarmada bir ǵana Iskender obrazı hár qıylı etip berilgen. Bunda, álbette shayırlarımızdıń zaman talabınan kelip shıǵıp usılay jaratqan dep esaplaymız. Berdaqta óz zamanında usınday qaharman bolıwın arzuw etken hám xalıq arasında júrip jıynaǵan ańızları, ápsanaları tiykarında bul kishi epikalıq poemanı dóretti.

XIX ásirdiń ekinshi yarımınan qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy-mádeniy dúnyasında úlken ózgerisler júz bere baslaydı. Qaraqum iyshan medresesinde, Xiywa medreselerinde oqıp tálim alǵan shayır «Quran», «Hádis» hám basqa da diniy ráwiyatlar, qıssalar oqıp úyreniw menen qatar, Suwfi Allayar, Áliysher Nawayı, Muxammed Fizuliy sıyaqlı ullı tulǵalardıń túrkiy tilinde jazılǵan shıǵarmaların, Rabǵuziydiń «Qıssasulánbiya», Xoja Axmed Yasssawiydiń «Hikmetlerin», Maqtumqulı shıǵarmaları menen qatar xalıq arasında kitap túrinde taralǵan dástanlar «Yusup-Zulayxa», «Maliykayi-Dilaram», «Yusup-Axmed», «Darab shah», «Ibrahim Adham», «Munawwar-Xuramay», «Qumırıxan» sıyaqlı qıssalar menen bir qatar qoljazba kitaplar sol dáwirdiń zıyalılarınıń ruwxıy azıǵı bolǵan.

Berdaq babamızda usınday mádeniy qatlamnıń wákili sıpatında óz dóretpelerin dáwir talabına ılayıq rawajlandırıp bargan.

«ERNAZAR BIY» DASTANI

Berdaq qaraqalpaq xalqı tariyxında azatlıq jırshısı boldı. Shayırdıń táriyxıy poemaları milliy azatlıq ideyaları menen suwǵarılǵan. Ol óz dóretpelerinde ózi bilgen, kórgen yamasa esitken táriyxıy waqıyaların sóz etti.

Ullı qazaq jazıwshısı **M.Áwezovtıń** pikiri boyınsha «áyyemgi batırлық jırların ózleri sawashlarǵa qatnasıp, kózi menen kórgen adamlar shıǵarǵan»¹²⁷.

Xalıq tárepinde bolıp táriyxıy waqıyalarǵa baha bergen Berdaq shayır Xiywa, Buxara hám Qoqand xanlarınıń zulımlıǵına qarsı gúresshi sıpatında qaraqalpaq xalqınıń tariyxınan azatlıq jırshısı boldı. Shayır idealı menen xalıq idealı tutasıp ketti. Shayır xalıq ushın jan kúydirip gúresken jawıngerlerdiń xızmetinen súysinip olardıń mártliklerinen ruwxlanıp sóz etti. Solay etip, turmıs hádiyselerin tanıwda sol zamannıń táriyxın úyreniwde, olarǵa baha beriwde Berdaqtıń kóz-qarasın bildiretuǵın shıǵarmalardıń biri «Ernazar biy» dástanı boldı. XIX ásirdegi qaraqalpaqlar turmısındaǵı eń úlken táriyxıy waqıyalardıń biri 1855-1856-jıllardaǵı xalıq azatlıq kóterilisi «Ernazar biy» kóterilisi. Shıǵarmadaǵı baslı qaharman Ernazar Aydostıń inisi Mırjıqtıń balası. Ernazar er jetip úlken azamat, palwan bolıp jetilisedi. Ol Xiywadan biylik lawazımın alıp, xanlıq penen baylanıs ornatadı. Bundaǵı maqset xalıqtıń azatlıǵın, tınıshlıǵın támiyinlewden ibarat. Xiywa xanlıǵı qaraqalpaq xalqına júdá úlken kólemde salıq saladı. Buǵan xalıq basında turıp Ernazar biy de qarsı shıǵadı. Xan onı biylik lawazımınan shetletedi. Soń Ernazar biy Xiywa xanına qarsı gúres júrgiziwge bel baylaydı.

Berdaqtıń «Ernazar biy» shıǵarmasında Ernazar Aydos babanıń ornına bolǵan «Qaraqalpaqtıń aǵası» sıpatında sawlelelenedi. Dástanda Ernazar biyliginen ayrılısada xanǵa barıp bas iyiwdi ózine múnásip kórmeydi. Sonlıqtan ol, xanǵa qarsı kóterilis shıǵarıw ushın Xojelige keledi hám barlıq qaraqalpaq

¹²⁷ Әүезов М. «Ұақыт ҳәм Әдебият», Алма-Ата, 1962, -Б. 206

biylerin jıynaydı. Xiywadan ġarezsiz mámleket dúziwge kirisedi. Onıń xanı etip Zarlıq tóreni tayarlaydı. Ózi bolsa oǵan qusbegi boladı¹²⁸.

Bul shıǵarma táriyxıy áhmiyetke iye shıǵarma. Shıǵarmanıń tiykarǵı teması- Ernazardıń batırlıǵın táriyplew, al tiykarǵı ideyası xalıq azatlıǵı ushın gúreske shaqırıw.

Qaraqalpaqlardıń 1855-1857-jıllardaǵı kóterilisi jóninde arxiv, folklorlıq materiallardı jıynap izertlegen ilimpaz, tariyx ilimleriniń doktorı, akademik **S.Kamalov** kóterilis haqqında tómendegishe pikirlerdi keltirip ótedi: «Egerde qaraqalpaq biyleri, Ernazar keneges óz xalqın satıp, kóterilis dawamında Xorezm xanı tárepine ótken bolsa, Ernazar qoldawlı gúresti eń aqırına shekem dawam etti hám mártlershe dushpan qolınan qaza taptı. Bul kóterilistiń basshıları Ernazar hám Zarlıq tóreler qazaqlar arqalı Rossiyaǵa qosılıw tárepderi bolǵan»¹²⁹ degen unamlı pikirlerdi keltirip ótedi.

Bul haqqında **ilimpaz M.Tilewmuratovta**¹³⁰ akademik S.Kamalovtıń aytqan pikirlerin qollap quwatlaydı.

«Ernazar biy» dástanı boyınsha qaraqalpaq ilimpazlarınıń ishinde eń birinshilerden bolıp izertlegen **N.Dawqaraev** boldı. Berdaqtıń bul dástanı haqqında tómendegishe pikir bildirgen: « Ernazar –Alakóz shın batır, qaharman edi. Ol qaraqalpaqtıń jerine hám qonıs-jaylawına mudamı shabıwıl jasap, tınıshlıq bermegen xanlarǵa, biylerge, baylarǵa qarsı birneshe ret atlanıs jasadı.

Ernazar-alakózdıń obrazı –Xiywa xanın hám onıń ústemshiligin jek kórgen, azatlıq ushın gúresken, haqıyqat xalıq qaharmanlarınıń obrazı»¹³¹.

Ádebiyatshı alım **A.Murtazaev** shayırdıń «Ernazar biy» shıǵarmasına «Dástanda alpıs biydıń satqınlıǵın áshkaralaytuǵın Ernazar alakózdıń mártligin, pákligin, keń peyilligin, eline berilgen hám xalqın janınday súygenligin

¹²⁸ Тоқымбетова Г. Бердақтың «Ерназар бий» дәстаны. //Әмиўдәрйя. 2014. №4. –Б.116

¹²⁹ Камалов С. Каракалпаки в Хивинском ханстве до присоединения к России, Очерки истории КҚАССР т. I Ташкент, 1964.-Б.193

¹³⁰Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дерек. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1994

¹³¹ Дауқараев Н. Бердақ шаир. Нөкис, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1950.-Б.40.

súwretleytuǵın orınlardı oqıǵan adam olardan anasınan qaytaldan tuwılǵanday tásir aladı»¹³² - dep Ernazar obrazına haqıyqıy hám joqarı sıpatlama bergen edi.

Ilimpaz **I.Saǵıtov** óziniń miynetinde: «Berdaqtıń «Ernazar biy» poeması qaraqalpaq xalqınıń táriyxındaǵı oǵada áhmiyetli waqıyanı –qaraqalpaqlardıń 1855-1856-jıllarda Xiywa xanlarına qarsı kóterilisın súwretlewge baǵıshlangan táriyxıy áhmiyeti bar shıǵarmalardıń biri»¹³³ -dep keltiredi.

Berdaq shayır boyınsha arnawlı shuǵıllanǵan qánige alım **Á.Paxratdinov** «...óz zamanındaǵı ádebiyat hám iskusstvoda realistlik baǵdardıń tereńleskenin kórsetiwshi teńi –tayı joq bahalı jazba estelik bolıp esaplanadı.

Bul tiykarınan 1855-jıllardaǵı qaraqalpaqlarda xalıq azatlıq gúreslerin basqarǵan qaharman Ernazar alakóz haqqındaǵı tariyxıy jır»¹³⁴.

Haqıyqatında da, Ernazar biy qaraqalpaq xalqınıń erkinligi ushın gúresken batır. Bul dástanda kóterilistiń táriyxı yaǵnıy syujeti izbe-iz bayanlanbaydı. Shayır xalıq batırı Ernazar biy menen Xiywa xanınıń ortasındaǵı kelispewshilikti súwretlew arqalı xalıq batırınıń siyasiy maqsetin, ideyasın ashıp beredi. Xalıq batırınıń azatlıq ushın alıp bargan háreketlerin súwretlew arqalı Ernazardıń erlik islerine joqarı hám ádil baha beredi. Berdaq bul dástanda Ernazardıń obrazına xalıq eposlarındaǵı sıyaqlı batırılıqtı súwretleydi. Ulıwma xalıqlıq ideal-el qorgaytuǵın, eli ushın janın da pidá etetuǵın batır obrazına tán qásiyetler Ernazar biy obrazında jámlengen. Avtor tariyxıy tulǵa bolǵan insanlardıń prototipi tiykarında kórkem obraz jaratadı. Degen menen bul táriyxıy waqıyanı súwretlewde foklordaǵıday belgili bir «shtampqa» túsken súwretlewler, waqıyalardıń, epizodlardıń qaytalanıwı ushıraspaydı, onda súwretlengen dáwirge, waqıyalarǵa avtordıń poziciyası anıq bolıp, milliylik ózgesheliklerdi ulıwma insanıyılıq kózqarastan súwretlew tendenciyası kórinedi. Foklorlıq dástanlarda bir tiptegi obrazlar: batırlar, olardıń dushpanları, patshalar,

¹³² Муртазаев А. Бердақ шыǵармаларындаǵы заманаǵойлик хэм шеберлик. Нөкис, Қарақалпақстан, 1993. – Б.54

¹³³ Сагитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, Қарақалпақстан, 1958. – Б.138-139.

¹³⁴ Пахратдинов Ө. Бердақ шайырдың дәстанлық шыǵармалары. Нөкис, Қарақалпақстан, 1987. – Б.195-196.

xanlar, ashıqlar, qarapayım xalıq, mástan kempir, jin-shaytanlar sıyaqlı realistlik emes usılda, kóbinese mifologiyalıq, fantastikalıq usılda súwretlense, Berdaqtıń táriyxıy dástanlarında avtordıń ideyası belgili bir táriyxıy dáwirdiń sharayatlarına tiykarlanıp, táriyxıy tulǵalar prototipinde jaratılǵan daralǵan obrazlarda sáwlelenedi. Demek, «Ernazar biy» dástanı jańa individual kórkem oydıń jemisi, ondaǵı izleniwshilikler folklordan ajralǵan jańa kórkem ádebiy dástúrlerdi dóretdi¹³⁵.

Shayır táriyxıy qaharman Ernazardı prototip etip alıp, oǵan arnap «Ernazar biy» shıǵarmasın dóretti. Bunday shıǵarma tosattan tuwılmaydı. Bul shayırdıń kózi menen kórgen usınday márttiń, erligin xalıqqa ashkaralaw. Avtor insandardıń batır bolıwın aytqısı keldi. Bul shıǵarmanı dóretiwge shayırdı zamannıń ózi iytermeledi. Shayırdıń ózi bul waqıyalardıń guwası boldı. Ernazar biydıń mártliginen tolqınlanıp Berdaq bul shıǵarmanı dóretti. Shayır bul waqıyalardıń qaharmanlarınıń obrazların jaratıwda álbette kórkem haqıyqatlıqtı da umıtıp qaldırmadı. Ernazar biy obrazın dóretiwde avtor qaraqalpaq awız eki dóretpelerindegi ańızlardan paydalandı¹³⁶. Hátteki xalıq arızındaǵıday batırlar menen teń sıpatladı. Máselen:

Góruǵlı bektey er edi,

Qatarda qosa nar edi¹³⁷.

Bunda avtor, Ernazardı «Góruǵlı» eposındaǵı baslı qaharman menen salıstırıp súwretlegen. Sebebi, xalıq qaharmanı Góruǵlı da eposta ádalatlılıq tárepdarı, xalıq ǵamın oylaytuǵın xalıqshıl batır obrazında sáwlelengen. Berdaq shayıır «Ernazar biy» shıǵarmasında folklordaǵı qaharmanlıq syujetlerdi, ádalatlıq hám adalatsızlıq ortasındaǵı gúres motivleriniń belgilerin engiziwge háreket etken. Bizge belgili, folklordaǵı syujetler, ásirese obrazlar jámáátlik dóretiwshilerdiń fantaziyasınıń nátiyjesinde dóregen bolsa, al Berdaq

¹³⁵ Тоқымбетова Г. Бердақтың «Ерназар бий» дәстаны. //Әмиўдәрйя. 2014. №4. –Б.117

¹³⁶ Баҳадирова С., Мәмбетназаров Қ. Қарақалпақ аңызлары, әпсаналары хәм шешенлик сөзлери. Нөкис, Қарақалпақстан, 1992.-Б.77

¹³⁷ Бердақ таңламалы шығармаларының жыйнағы. Нөкис,1977. –Б.201.

shıǵarmalarında bul obrazlar bolsın, waqıyalar bolsın olar real turmıstan alınıp, táriyxıy waqıyalar, táriyxıy tulǵalar prototipi tiykarında dóretiledi.

Endi biz bul shıǵarmanıń qaysı janrǵa tiyisliligi tuwrısında azı-kem toqtalsaq. Professor N.Dáwqaraev bul shıǵarmanı «poema»¹³⁸ dep, I.Saǵıtov «poema»¹³⁹ dep ataǵan pikirine jas ilimpaz T.Kerwenovte¹⁴⁰ qosıladı, A.Murtazaev «dastan»¹⁴¹ dep, bul boyınsha arnawlı shuǵıllanǵan alım Á.Paxratdinov «dastan»¹⁴² dep atasa bul pikirdi jas ilimpaz M.Xalmuratovada¹⁴³ qollap quwatlaydı, alım Á.Qojıqbaev bul shıǵarmanı «tariyxıy qosıq»¹⁴⁴ dep ataydı. Al, professor Q.Járimbetov bolsa bul shıǵarmanı «tariyp qosıq»¹⁴⁵ dep XIX ásir lirikasını janrlarǵa bólgen miynetinde keltiredi.

Biz, alımlardıń pikirlerin úyrenip shıǵıp «Ernazar biy» shıǵarmasını tariyp mazmunındaǵı kishi epikalıq tariyxıy poema degendi maqul kórdik. Bulay dewimizge sebep, mazmunına itibar qaratsaq kópshilik orınlarda Ernazar biydiń qaraqalpaqqa aǵa bolıp, eldi azatlıqqa shaqırıwda hesh nárseden bas tartpaǵanın, basına is tússede muńaymaǵanın, kerek jerinde Jangazı xandı da qılıshlap soyqan qılǵanın, bul isleri menen arısladay dep teńew beriwleri, kerek jerinde bas iyip aqıllılıq penen oylanıp islegen háreketleri, jalǵız bolsada xan meterine qarsı turıp sarpayǵa talasıwı sıyaqlı qatarlarda Ernazarǵa tariyp bergenligin ushıratamız.

Sunday-aq dastanda, tariyxıy dewimizge sebep, haqıyqatında da Ernazar baslaǵan qaraqalpaq biyleri xanǵa qarsı atlanıs etkeni tariyxtan málim. Bul tariyxıy waqıyalar, tariyxıy orınlar (Xojeli, Góne (Góne Úrgenish), Xiywa,

¹³⁸ Дауқараев Н. Бердақ шаир. Нөкіс, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1950.-Б.38-39.

¹³⁹ Сағитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1958. –Б.144

¹⁴⁰ Керуенов Т. XIX аср қорақалпоқ шеһриятида мифлар ва ривоятларнинг қўлланилиши. Докторлик диссертацияси автореферати. Нукус. 2016.-Б.40.

¹⁴¹ Муртазаев А. Бердақ шығармаларындағы заманағөйлик ҳәм шеберлик. Нөкіс, Қарақалпақстан, 1993.–Б.53

¹⁴² Paxratdinov Á. Berdaq shayır dóretiwhilginiń geypara mashqalaları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2013.-Б.107-112

¹⁴³ Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қорақалпоқ адабиётида эпик жанрлар эволюцияси. Автореферат, Нукус, 2010.-Б.10.

¹⁴⁴ Қожықбаев Ә. Тарийхый қосықлар. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1980.-Б.6.

¹⁴⁵ Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери ҳәм раўажланыў тарийхы. Нөкіс, 2004. –Б.98

Ernazarдың qala salǵan Izlim jolı, Qılıshbay (Manǵıt janındaǵı qorǵan atı)), tariyxıy shaxslar (Ernazar Alakóz, Janǵazı xan, Zarlıq tóre, Qutlımurat, Qabıl, Jusupbay, Ámet palwan) qatnasıwı tiykarında dóretilgenliktende bul shıǵarmanı tek tariyp dep qoysaq shıǵarma qunın tómennetip taslaǵanday túyiledi, sonday-aq tiykarǵı tariyxıy faktler esapqa alınbay qalǵanday kórinedi.

Al, poema dewimizge sebep, syujetler evolyuciyası saqlanbasada hár bir waqıyada kishi-kishi epizodlar beriledi. Máslen,

-Ernazarдың aq úyli bolıw epizodı;

-Janǵazı xandı qılıshlaw epizodı;

-sarpay talap etiw epizodı;

-Zarlıq tóreni xan kóteri w epizodı h.b.usı sıyaqlı qısqa epizodlar orın alǵan.

Biz bunday syujetler izbe-izligi saqlanbaǵan yaki birikpegen syujetke iye shıǵarmalardı da ushıratıq. Bul Nawayınıń «Hayrat-ul abror» dastanı.

Demek, Berdaq kitabıy dástanlardaǵı bul syujetti qalay jaylastırıw dástúrin úyrengeń halda folklorlıq dástanlardaǵı syujetlerdi jaylastırıw evolyuciyasın saqlaw usılınan bas keship jańa formanı jańa mazmunǵa say rawishte ádebiyatqa alıp kirgen.

Bul Berdaq dóretiliwshiliginiń, XIX ásir qaraqalpaq klassikler ádebiyatınıń rawajlanıwınan derek beredi. Sol ushın, bul faktlerdi esapqa alǵan halda bul shıǵarmalardı tariyp mazmunındaǵı kishi epikalıq tariyxıy poema dep ataǵan maqul.

Sol ushın, bul faktlerdi esapqa alǵan halda tariyp mazmunındaǵı tariyxıy qosıq dep ataǵandı maqul dep taptıq.

Solay etip, biz sóz etip otırǵan shıǵarmada da xalıqtıń 1856-jılǵı milliy azatlıq jetekshisi Ernazarǵa degen xalıq pikiri sáwlelengen. Xalıqtıń eń jaqsı tileklerin, oyların, armanların sawlelendirgen folklorlıq obrazlardıń jazba ádebiyatqa real obrazlar tiykarında sáwlelengenin kóremiz.

3.2. “Amangeldi” shıǵarmasında obraz jasawda ádebiy-folklorlıq dástúrlerdıń qollanıw ózgesheligi

Berdaq dóretiwshiliginde xalıqtıń basınan ótken hárqıylı táriyxıy waqıyalar joqarı kórkemlikte súwretlenedi. Bul boyınsha onıń «Amangeldi» shıǵarması ayrıqsha áhmiyetke iye boldı.

«Amangeldi» shıǵarması Zarafshan alabında jasaǵan «joqarǵı» qaraqalpaqlardıń turmısında bolıp ótken waqıyalardı sáwlelendiredi, xalıq batırlarınıń ádillik ushın júrgizgen gúresin jırlaydı. Shayır bunday sociallıq teńsizlik, ádilsizlik jaǵdayların ulıwma insaniylıq ideyalar, azamatlıq wazıypalar hám adam huquqları kózqaraslarınan, sonday-aq ózi jasap turǵan táriyxıy ortalıqtıń, jámiyetlik dúzimniń, konkret sociallıq turmıstıń ózgesheliklerinen kelip shıǵıp sáwlelendiredi.

Tárixshı **M.Tilewmuratov** bul «Amangeldi» shıǵarması arqalı Berdaq qaraqalpaq xalqınıń táriyxıy turmısın, ótkendegi táriyxıy qaharmanlıq islerin oǵada tereń bilgen hám yoshlanıp jazǵan shayır ekenligi taǵı bir ret kóz aldımızǵa taslanadı. Shıǵarmanıń tiykarın xalıq arasında gezip júrgen táriyxıy gúrrinler quraǵan»¹⁴⁶ - degen pikirlerdi aytıp ótedi.

Hám avtor waqıyanıń táriypleniwine qarap, Amangeldi xalıq azatlıq gúresiniń Ernazar Alakózge uqsǵan, táriyxta atı bolǵan jeke adam dep ayta alamız¹⁴⁷ -dep keltiredi.

Qaraqalpaq ádebiyatında eń dáslepki izertlewshilerden biri **N.Dáwaqarev** shıǵarma haqqında mınaday pikirlerdi bildirgen: «Asanǵa bir Qoqan xanı bir sulıw qızın alıp kelip beriwdi soraydı. Sonda Asan «azǵana shıdap tursın oylanıp alayıq »-dep juwap qaytaradı. Buǵan ashıwlangan xan, qaraqalpaqlardıń eń sulıw qızlarınıń barlıǵın jıynatıp hayallıqqa almaqshı boladı. Buǵan qarsı shıqqan Asan gelle qılınadı. Xalıq elden kóshiwge májbúr boladı. Soń xalıq arasınan Asannıń arın alıwǵa bir batır shıǵadı. Ol Amangeldi edi»¹⁴⁸.

¹⁴⁶ Тилеўмуратов М. Бердақтың шығармаларындағы тарихый дереклер. Нөкис, Қарақалпақстан. 1968.- Б.28

¹⁴⁷ Тилеўмуратов м. Қарақалпақ поэзиясы-тарихый дерек. Нөкис, Қарақалпақстан, 1994.-Б.195.

¹⁴⁸ Дауқараев Н. Бердақ шаир. Нөкис, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1950.-Б.37-38.

Ádebiyatshı ilimpaz **I.Saǵitov** «Amangeldi» shıǵarması haqqında: bul haqıyqattanda burın táriyxta bolǵan waqıya ekenin ayta ketedi¹⁴⁹.

Berdaq boyınsha arnawlı izertlew alıp barǵan alım **Á.Paxratdinov** «Shayırdıń bul dástandaǵı waqıya XVIII ásirde Buxara ámirligine qarashlı Zarafshan dáryasınıń boyındaǵı Miyankól degen jerde jasawshı qaraqalpaqlar ómirinde bolǵan waqıyalardan alıp jazılǵan»¹⁵⁰ - degen maǵlıwmatlardı beredi.

Demek, shayır jazǵan bul Amangeldi obrazı haqıyqattanda tariyxta bolǵan tariyxıy tulǵa. Yaǵnıy, shayır bir qatar shıǵarmalarında tariyxta bolǵan waqıyalardı real túrde súwretlep, ondaǵı obrazlardı jasawda tariyxıy tulǵalardı prototip etip alǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Berdaqtıń bul shıǵarmasına tariyxıy derek dep qarawımızdıń tiykarǵı sebepleriniń biri bolıp, poemadaǵı Berdaq tárepinen keltirilgen «Qátesi joq bul dástannıń» dep bergen maǵlıwmatı shıǵarma waqıyalarınń táriyxta shın bolǵanlıǵına isenimimizdi arttıradı.

Xalıq eposlarında berilgen batırlardıń prototiplerin tabıw qıyın bolatuǵın bolsa, shayır dóretiwshiliginde «tariyxıy tulǵalardıń obrazları» (Ernazar, Zarlıq tóre) real túrde sáwlelengen.

Biz bul shıǵarmanıń qaysı janrǵa tiyisli ekenligi boyınsha ilimpazlardıń pikirleri menen tanısıp shıqtıq.

Ádebiyatshı alım N.Dáwqaraev¹⁵¹, I.Saǵitov¹⁵², ilimpaz T.Kerwenovlar¹⁵³ bul shıǵarmanı «poema» dep atasa, professor Á.Paxratdinov¹⁵⁴, A.Murtazaev¹⁵⁵, ilimpaz M.Xalmuratova-lar¹⁵⁶, A.Utambetovalar¹⁵⁷ bul shıǵarmanı «dástan» dep ataydı. Professor Q.Járimbetovtıń tómendegi pikirleri dıqqatqa ılayıq: «XIX

¹⁴⁹ Сагитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, Қарақалпақ, 1958. –Б.138-139.

¹⁵⁰ Paxratdinov Á. Berdaq shayır dóretiwshiliginiń geypara mashqalaları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2013. –Б.94.

¹⁵¹ Дауқараев Н. Бердақ шаир. Нөкис, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1950.-Б.36.

¹⁵² Сагитов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, Қарақалпақ, 1958. –Б.138.

¹⁵³ Керуенов Т. XIX аср қорақалпоқ шеъритада мифлар ва ривоятларнинг қўлланилиши. Докторлик диссертацияси автореферати. Нукус шаҳри-2016.-Б.40.

¹⁵⁴ Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкис, Қарақалпақстан, 1987

¹⁵⁵ Муртазаев А. Бердақ шығармаларындағы заманағөйлик хәм шеберлик. Нөкис, Қарақалпақстан, 1993. – Б.53

¹⁵⁶ Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қорақалпоқ адабиётитада эпик жанрлар эволюцияси. Автореферат, Нукус, 2010.-Б.10.

¹⁵⁷ Утамбетова А. Бердақтың «Шежире» дәстанында фольклорлық хәм реалистлик суўретлеў усылларының қолланылыў өзгешеликлери. Кандидатлық диссертациясы. Нөкис, 2011.

ásirdegi qaraqalpaq poeziyasında... qaraqalpaq shayırları atı shıqqan sulıw qızlardı, el basqarǵan ataqlı biylerdi, eldiń namısın qorǵaǵan batırlardı, kindik qanı tamıp tuwılıp ósken jerin ózleriniń kóplegen táriyp qosıqlarında maqtanış penen jırlap ótken. Mısal retinde,...Berdaqtıń «Amangeldi», «Ernazar biy» shıǵarmaların atawǵa boladı»¹⁵⁸ dep durıs bahalaǵan. Bul sıyaqlı shayırdı shıǵarmasın táriyp janrında dep ataǵan jas izertlewshi D.Nurseytovtıń¹⁵⁹ izertlewlerinde de ushıratamız. Bizde sońǵı eki ilimpazdıń pikirlerin qollap quwatlaymız hám ayırım qosımshalar kiritpekshimiz.

Maqtaw qosıqları kóterińki stilede jazıladı, óziniń súwretlew obyektin maqtawǵa baǵdarlap, sol arqalı maqtanış sezimlerin beredi. Dúnya xalıqlar ádebiyatında maqtaw qosıqları túrlishe atamaǵa iye, biraq olar bir estetikalıq zań talapları tiykarında jazıladı, yaǵnıy kóterińki estetikalıq sezimler tiykarında dóreydi. Lirikanıń bul janrı rus hám Evropa ádebiyatlarında oda, parsı-tájik hám ózbek ádebiyatlarında qasıda, al qaraqalpaq ádebiyatında táriyp yamasa maqtaw dep júritiledi¹⁶⁰. Biz bul shıǵarmanı táriyp mazmunındaǵı kishi epikalıq tariyxıy poema dep esaplaymız. Bulay dewimizge sebep, tariyp deytuǵın orınlar da kóplep gezlesedi. Máselen, Asannıń xalıq ushın janın da ayamay xanǵa qarsı turıwı (-Qız alarsań ólsem qashan, Watan bolmas bizge Qoqan¹⁶¹), Amangeldiniń qaytpaslıǵın (Qanın aldı Amangeldi¹⁶²), batırlıǵı, hátte Asan ushın onıń qastın alıp, onı óltirgenlerdi gelle qılıwı (Sonı qurtqan zalım xandı, Gelle qıldı Amangeldi¹⁶³) sıyaqlı batırlıq is-háreketleri kóterińki ruwxta súwretlenedi. Al, tariyxıy shıǵarma deytuǵın sebeplerde tolıp atır. Kóplegen geografiyalıq jer atamaları Túrktan, Miyankól, Qoqan, Buxara, Ándijan, Namangan, Margulan hám basqa, jáne de tariyxıy adam atları Xan Miyirhaydar,

¹⁵⁸ Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, 2004. –Б.98

¹⁵⁹ Нурсейтов Д. Бердақ шайыр дәретіўшилигинде батырлар тәрипи.// Әмиўдәрәя. 2013. №5. –Б.114-116

¹⁶⁰ Жәрімбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хәм раўажланыў тарийхы. Нөкис, 2004. –Б.97

¹⁶¹ Berdaqtıń kórsetilgen miynetі. –Б.185

¹⁶² Berdaqtıń kórsetilgen miynetі. –Б.186

¹⁶³ Berdaqtıń kórsetilgen miynetі. –Б.187

Ámir Haydar (1800, 1826), Shamurat, Muzaffar, Daniyar, Asan, Xudayberdi, Amangeldi hám basqa da adam atları. Bulardan kelip shıǵıp biz bul shıǵarmanı jámiyetlik-siyasiy, táriyxıy waqıyalar menen baylanıslı dóretilgenlikten táriyp mazmundaǵı kishi epikalıq táriyxıy poema dep ataǵandı maqul kórdik. Sebebi, bunda dástandaǵıday syujetlik elementler evolyuciyası joq. Onda qaharmanlardıń batırlıǵın táriypleytuǵın yujetler qısqa-qısqa epizodlar berilgenlikten bul shıǵarmanı usılay ataǵandı maqul kórdik.

Shayır ózi tuwılmastan bir ásir burın bolıp ótken waqıya haqqında jazıwda xalıq awzında júrgen ańızlardan paydalanıp, jańa real obrazdı dóretken. Sebebi, Amangeldi obrazındaǵı sıpatlamalar xalıq awızeki dóretpelerinde berilgen obrazlardaǵı xalıq idealın ózinde jámlegen batırlarǵa tán. Biziń bul pikirimizdi ilimpaz M.Tilewmuratov («...shıǵarmanıń tiykarǵı deregin xalıq arasında gezip júrgen tariyxıy gúrrińler quraǵan»)¹⁶⁴, Á.Paxratdinov («...Berdaq shyairdıń tariyxıy shıǵarmalarınń syujetin kóbinese xalıq yadında saqlanıp ayılıp júrgen tariyxıy gúrrińler quraǵan»)¹⁶⁵, T.Kerwenov («...Amangeldi» dástanı negizi ańız tiykarında jazılǵan shıǵarma dewge boladı...))larda¹⁶⁶ óziniń izertlewlerinde keltirip ótedi.

Shayır bul waqıyanı óz kózi menen kórgen bolmasada Amangeldi haqqında esitken ańızları-ápsanaları tiykarında dóretdi. Sebebi, biz sóz etip otırǵan «Amangeldi» tariyxıy shıǵarmasındaǵı waqıyalar ele shayır tuwılmastan burın bolıp ótken avtor onı xalıq awzında júrgen ańız-áńgimeleri tiykarında turmıs shınlıǵın dóretiwge hareket etken hám joqarı tabislarǵa erise alǵan. Bunda syujetke itibar bersek Qoqan xanı qız soratıp jiberiw waqıyasınan baslanadı. Bul waqıya tariyxıy shınlıqqa tiykarlangan. Sebebi, sol dáwirde taxtqa otırǵan ayırım xanlar tek óz nepsiniń qurbanı bolıp, xalıq ǵamın oylaw arman tursın, tınısh jasawında tosqınlıq etip otırǵan. Bunday xanlardıń tariyxta haqıyqat bolǵanlıǵı

¹⁶⁴ Тилеўмуратов М. Бердақ шығармаларындағы тарихый дереклер. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1968. –Б.28.

¹⁶⁵ Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкис, Қарақалпақстан, 1987.-Б.229.

¹⁶⁶ Керуенов Т. XIX аср қорақалпоқ шеһриятида мифлар ва ривоятларнинг қўлланилиши. Докторлик диссертацияси автореферати. Нукус,-2016.-Б.41.

biz tek bul shıǵarma arqalı emes, xalıq arasında keńnen taralǵan Áwezjan xoja tariyxıy qosıǵında da ushıratamız.

Qaraqalpaqstannıń Xojeli qalasında Awezjan xoja degen bas bolıp, 1916-jılı Xiywanıń xanı Aspandiyarǵa qarsı háreket qıladı. Usı xanǵa qarsı háreketi ushın Rossiya patshasınıń generalı Galkin xannıń sorawı boyınsha Áwezjan xoja menen on adamdı asıp óltirgen¹⁶⁷. Xiywanıń xanı Aspandiyar Rus patshalıǵınıń qoyǵan adamı edi. Bul waqıyaǵa adamlar narazı bolıp qosıq shıǵarıp jırlar dóretken.

«Áwezjan» qosıǵında 1916-jılı bolıp ótken Áwezjan basqarǵan xalıq qozǵalańı tiykarında dórelip otırǵan. Bunda Aspandiyar xannıń xalıqtan qız jıynaw buyırǵı xalıqtıń xanlıqqa bolǵan kúshli nariyzalıǵın keltirip shıǵaradı. Qız jıynawshılardıǵa xalıq tas ılaqtıradı, qızların balasha kiyindirip, Ámiwdaryanıń arqasına –rus patshalıǵı qol astına ótkeredi. Usınday jaǵdaylardıń nátiyjesinde biraz qızlar suwǵada ketip qaladı. Aqırında xalıq kóteriliske shıǵadı. Oǵan Áwezjan basshılıq etedi. Biraq Áwezjan zulımlıq penen darǵa asıladı. Máselen:

Mal bazar tiyine úsh aǵash qurǵan,
Úsh aǵash boyında tawlanıp turǵan,
Belleri bir qısım medalı buwǵan,
Xalıq ushın sheyit ólgen Áwezjan¹⁶⁸.

Bul waqıya xalıq yadında uzaq waqıtlardan berli saqlanıp qalǵan. Usınday waqıyalardı kórip otırǵan Berdaq shayır dástanlardagıday qaharmanlardıń ózi jasap turǵan dáwirde de bolıwın arman etken. Nátiyjede, folklorlıq shıǵarmalardagı batırlıqtı ózinde jámlegen, teńlik-erkinlik ushın gúreskendey, milliy azatlıq ideyaların alǵa súre alatuǵın, óz huquqların kerek ornında talap etip orınlata alatuǵın qásiyetlerdi jámlegen obrazdı Amangeldiniń boyına sińirip jazba adebiyatqa folklordagı batır obrazın alıp kirdi.

¹⁶⁷ Непесов Г. Из истории хорезмской революции. 1920-1924 гг. Ташкент, 1962. Стр.59-60-61

¹⁶⁸ Қарақалпақ халық қосықтары. Нөкис, 1965. –Б.358.

Folklorlıq shıǵarmalarda berilgen obrazlarda biz xalıq arzu etken qaharman, batır, xalıq idealındaǵı qaharamanlıqlardı ózinde jámleytuǵın obrazlardı bas qaharman etip aladı. Sebebi, olar sonday batır erlerdiń bolıwın arzu etken. Al, biz sóz etip otırǵan Berdaq dóretiwshiliginde usınday xalıq arzu etken qaharman simvolın avtordıń «Amangeldi» shıǵarmasında ushıratamız. Bul haqıyqatında tariyxta bolǵan waqıya. Bul shıǵarma qarqalpaq xalqınıń XVIII ásirdegi jasaǵan batırları, tariyxıy shaxslar bolǵan Asan atalıq hám Amangeldi tuwralı jazılǵan tariyp janrındaǵı shıǵarması. Bul shıǵarmada bayanlangan waqıyalar XVIII ásirdeń ekinshi yarımında Qoqand xanlığında júz bergen xalıq narazılıqlarınıń birin sáwlelendiredi, xanlar menen beklerdiń zulımlıǵına, zorlıǵına qarsı xalıq háreketlerin ózinde sáwlelendirgen. Amangeldi-usı xalıq narazılıq háreketlerine qatnasqan tariyxıy tulǵanıń dástandaǵı prototipi.

Xalıq eposlarındaǵı batırlar islegen erliklerdi Berdaq shıǵarmasında Amangeldi mısasında kóz aldımızǵa keledi. Xalıq azatlıǵı jolında janın pida etip gúresken batırlar obrazın dóretiw XIX ásir qaraqalpaq ádebiyatı jazıwshılarınıń shıǵarmalarında kórkem dástúrge aylanǵan. Sonıń ushın da, shayır Amangeldi obrazın jasawda folklorlıq súwretlewler giperbola, teńew, metaforalar saqlanǵan.

...barıp dushpandı óltirdi,
Kellesin kesip keltirdi.
...Láshker tartıp atlanganda,
Bólek-bólek duman keldi...
Arıslan tuwǵan Amangeldi...
Arıslan edi Amangeldi¹⁶⁹.

Mine, bul qatarlarda Amangeldiniń batırlıǵı, dawjúrekligi ulıǵlanıp, xalıq eposlarındaǵı qaharmanlardı arıslan, jolbarıs sıyaqlı haywanlar patshasınıń kúshine teńlestirgen folklorlıq súwretlewlerdi eske saladı. Shıǵarmada xalıq eposlarındaǵı, ańızlarındaǵı adalatlıq hám adalatsızlıq ortasındaǵı gúres

¹⁶⁹ Сонда.-Б.186

motivleriniñ belgileri folklorlıq bayanlaw formasında qollanılğan. Berdaq bunda folklorlıq obrazlardı, waqıyalardı qollanğanda individual dóretiwshiliginen kelip shıǵıp, real obrazlar menen oy-pikirin júzege shıǵarğan.

Ulıwma, Berdaqtıń shıǵarmalarındaǵı folklorlıq maǵlıwmatlar burınnan xalıq awzında aytııp kelgen, haqıyqat bolıp ótken waqıyalarǵa tiykarlangan el azamatları haqqındaǵı túsiniklerdi poetikalıq basqıshqa kóterip, olardıń estetikalıq hám etikalıq bahalıǵın jetilistiriwde, xalıq qaharmanların ardaqlaw, zamanlaslarınıń ruwxıy talapların qanaatlandıırıw keleshek áwlad wakilleriniń milliy sana-sezimin qalıplestirip barıwday teńi-tayı joq wazıypalardı óz mazmunlarına sińdirip alǵanlıǵı ayrıqsha áhmiyetli.

JUWMAQLAW

Ǵárezsizlik bergen imkaniyatlardan keń paydalanıp qaraqalpaq ádebiyattanıwın ele de rawajlandırıw búgingi kún talabı bolıp qaldı. Sebebi, mámleketimiz basshısı tárepinen ilim-bilimlendiriwge qartılıp atırǵan itibar, jaratılıp atırǵan imkaniyatlar bizge ruwxıy miyraslarımızdı zaman talabına say túrde izertlew, haqıyaqattı burmalamay real obyektiv túrde bahalawǵa múmkinshilik beredi. Bunnan kelip shıqqan halda biz, bul izertlew jumısımızda Berdaqtıń epikalıq shıǵarmalarında ádebiy folklorlıq dástúrlerdi búginge deyin alǵan ilimiy-teoriyalıq bilimlerimizden kelip shıqqan halda óz betinshe izertlewge háreket ettik. Bunda, álbette alımlarımızdıń pikirlerinen kelip shıqqan halda juwmaq jasawǵa háreket ettik. Biziń bul jumısımız, III bapтан ibarat bolıp, bul baplar birneshe bólimlerge bólingenin kórip óttik bunnan kelip shıqqan halda har bir bap boyınsha tómendegishe juwmaqlarǵa keldik:

Birinshi bapta biz, shayırdıń epikalıq shıǵarmalarınıń izertleniw máselelerine toqtaldıq: Berdaq dóretiwshiligi 1930-1940 jıllarda tiykarınan ádebiy miyras aspektinde úyrenilip bul jılları N.Dáwqaraevtıń, I.Saǵıytovtıń, Q.Ayımbetovtıń, O.Kojurovtıń, A.Begimovlardıń miynetleri jetekshilik etken bolsa, bunnan sońǵı jıllarǵa kelip ádebiyatshı Aydar Murtazaev Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanı boyınsha arnawlı izertlew jumısın júrgizip, dástannıń burın islenbegen janrlıq, syujetlik hám kórkemlik ózgesheliklerin ashıp berdi.

Filologiya ilimleriniń doktorı, professor Á.Paxratdinov Berdaqtanıw ilimine ádewir úles qostı. Berdaqtıń ómiri, dóretiwshiligi, onıń miyrasların

anıqlaw máseleleri hám olardı úyreniw tariyxı boyınsha ol kóplegen maqalalar, kitapshalar, monografiyalıq jumıslar jazdı hám baspasózde járiyaladı.

Ğárezsizlik jılları burınnan Berdaqtanıw menen shuǵıllanıp kiyatırǵan alımlar ózleriniń izertlew baǵdarların jańa zaman talaplarına ılayıq qayta qarap, Berdaqtıń burın izertlenbegen yaki az izertlengen táreplerine baslı dıqqat beredi. Olardan I.Saǵıtov, A.Murtazaev A.Karimov, A.Pirnazarov, Á.Paxratdinov, Q.Bayniyazov, Q.Maqqsetov, K.Mambetov, H.Hamidovlar, Q.Járimbetovtıń da óz izertlewleriniń tiykarǵı bólegin Berdaq dóretiwshiligine arnaydı hám izertlew jumısların hár qıylı aspektlerde dawam etedi.

Berdaqtıń 170-jıllıq yubileyine baǵıshlap ótkerilgen konferenciya materialları tiykarında ilimiy toplam shıǵarıldı.

Sonday-aq, 2013-jılı «Berdaq milliy mádeniyatımızdıń bayteregi» atamasında 185-jıllıq yubileyine arnalǵan ilimiy-ámeliy konferenciya materialları tiykarında tayarlanǵan toplamı da baspadan shıqtı. Bul toplamda shayır shıǵarmaların hár qıylı aspektte izertlew alıp barılǵanlıǵı menen tanısıp shıqtıq.

Ekinshi bapta, “Aqmaq patsha” dástanınıń syujetlik hám kompoziciyalıq ózgesheligin ádebiy-folklorlıq dástúrler negizinde qarap óttik. Bunda shayır dóretiwshiligin kópten berli arnawlı izertlegen N.Dáwqaraev, I.Saǵıtov, Á.Paxratdinov, A.Murtazaev, K.Xudaybergenovlardıń miynetlerin tereń úyrengen halda izertledik. Ğárezsizlik dáwirine kelip te ataqlı shayırdıń bul dóretpeleriniń ashılmay atırǵan qırları haqqında ayırım ilimiy-teoriyalıq pikirler jarıq kórmekte. Búgan Q.Maqqsetov, Q.Járimbetov, S.Bahadirova, P.Nurjanov, J.Nizamatdinov, T.Kerwenovtıń h.t.b. ilimpazlardıń miynetlerindeki ilimiy juwmaqlardı atap ótsek boladı.

XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırları jasap óz shıǵarmaların dóretken waqtında arab tilindegi tili ilimi, ekonomika, sawda-sanaat, astronomiya, geologiya hóm basqa da shıǵarmalardıń ayrımlarınan xabardar ekenligi shayırlarımızdıń dóretiwshiliginde qaharman xarakterin jaratıwda, jasap otırǵan ortalıǵınıń kartinasın beriwde sezilip turadı. Berdaq shayırdıń «Aqmaq patsha»

dástanınıń syujetlik hám kompoziciyalıq ózgesheligin úyrene otırıp biz Berdaqtıń «Hatam nama» qıssası, «Qasım qıssası», «Malıkayı Zuhriya» qıssası, «Qasım», sonday-aq «Edige ibn Tukli Aziz» qıssaları menen birge, Nawayınıń «Hamsa» daǵı «Saddi Iskandariy» sıyaqlı jazba estelikler menen qatar, xalıq dastanları “Sayatxan-Hámire”, “Ǵárip ashıq”, «Shahı mutlaq» dástanı hám basqa da xalıq dastanları menen de jaqınnan tanıs bolǵanlıǵınıń, bul shıǵarmalardaǵı ayırım syujet hám motivlerdi, obrazlardı, shıǵarmanıń kompoziciyalıq sistemasın joqarıda atı atalǵan shıǵarmalardan úyrengenligin mısallar járdeminde dálilledik. Álbette bunda avtor bul syujet bolsın, motiv bolsın olardı sol tursında kóshirmesten, biziń mentalitetimizge, úrp-ádet dástúrlerimizge say ráwishte qayta islegenin kóremiz. Bul Berdaqtıń joqarı bilimge iye, sawatlı shayır bolǵanlıǵınan dárek beredi.

Úshinshi bapta, “Aydos baba” hám “Ernazar biy” poemasında táriyxıy-folklorlıq dástúrlardıń qollanılıwı boyınsha izertlew jumısın alıp bardıq. Berdaqtıń «Aydos baba» shıǵarması bizge tolıq jetip kelmegen. Joqarıda alımlardıń aytqanıday bizge tek ayırım bólekleri kelip jetken. «Aydos baba» boyınsha eki túrli kózqaraslar orın alǵan. Bir fakt bir neshe táriyxıy dárekte hár qıylı bolıp saqlanıp kelgen bolıwı hám túsindiriliwi múmkin. Biraq jazıwshı oǵan kórkem qıyalı járdemi menen oǵan dóretiwshilik qatnas jasaydı yaǵnıy interpretaciyalaydı. Jazıwshı tariyxıy obrazdı dóretkende faktlerdi sol tursına barlıǵın ala bermeydi, tek óz konsepciyasına zárúrli bólegin ǵana aladı

Mine, bunnan kórinip turǵanıday shayır xalıqqa xızmet etken qaraqalpaqtıń márt uǵlanınıń órnek alarlıq táreplerin súwretlegen. Sol ushın biz «Aydos baba» shıǵarması Berdaqqa tiyisli degen juwmaqqqa keldik. Sonday-aq, shıǵarmanıń qaysı janrǵa tiyisli ekenligi boyınsha da alımlardıń pikirleri menen ortaqlasa otırıp biz «Aydos baba» shıǵarmasın kishi epikalıq poema dep esapladıq.

Berdaq qaraqalpaq tariyxında azatlıq jırshısı boldı. Shayırdıń táriyxıy poemaları milliy azatlıq ideyaları menen suwǵarıldı. Bul ideyalardı ózinde

sáwlelendirgen Ernazar Alakóz qaraqalpaqtıń shın mánisinde jan kúyer perzenti. Ol xalıq azatlıǵı jolında heshnárseden qaytpadı.

Shayır Xalıq batırınıń azatlıq ushın alıp barǵan háreketlerin súwretlew arqalı Ernazardıń erlik islerine joqarı hám ádil baha beredi, bul dástanda Ernazardıń obrazına xalıq eposlarındaǵı sıyaqlı batırılıqtı súwretleydi. Biz bul bólimde, «Ernazar biy» shıǵarması boyınsha atı atalǵan ilimpazlar menen qatar, jas ilimpazlardıń ilimiy jumısları menen tanısıp shıqtıq. Olardıń shıǵarmanı janrlıq talaplatı boyınsha qaysı janrǵa tiyisli ekenligin dálillegenin kórip ótken halda, bizde bul boyınsha pikirimizdi dáliller arqalı túsindiriwge háreket ettik. «Ernazar biy» shıǵarmasın biz táriyp mazmunındaǵı kishi epikalıq táriyxıy poema dep esaplaymız. Sebebi, hár ekewide shıǵarmada joqarı orın iyelegen. Shıǵarmada folklorga tán bolǵan súwretlewler, táriypler orın alǵan.

Ekinshi bólimde biz, «Amangeldi» shıǵarmasın kórip óttik. Shayır ózi tuwılmastan bir ásir burın bolıp ótken waqıya haqqında jazıwda xalıq awzında júrgen ańızlardan paydalanıp, jańa real obrazdı dóretken. Sebebi, Amangeldi obrazındaǵı sıpatlamalar xalıq awızeki dóretpelerinde berilgen obrazlardaǵı xalıq idealın ózinde jámlegen batırlarǵa tán. Bul shıǵarmanı jámiyetlik-siyasiy, táriyxıy waqıyalar menen baylanıslı dóretilgenlikten táriyp mazmunındaǵı kishi epikalıq táriyxıy poema dep ataǵandı maqul kórdik.

Juwmaqlap aytqanda, biz Berdaq shayır shıǵarmaların úyreniw barısında ózimizdın ilimiy hám teoriyalıq bilimlerimizdi jetilistirip barıw menen qatar, birqansha qıyınshılıqtı tuwdırǵan bolıwına qaramastan erkin pikirimizdi de keltirip dálillewge hareket ettik. Bul, ele jetilispegen bolıwı múmkin. Biraq, ilimge jańa adım atqan jas ilimpaz sıpatında ózimizshe erkin jumıs alıp barıwda, pikirlerimizdi bayanlawǵa, olardı tiykarlı dálillewge úyreniwde bul jumıs bizge jaqınnan járdem berdı. Demek, bul sıyaqlı ilimiy jumıslardı alıp barıw bızın erkin pikirley alatuǵın, jańasha kóz qarasqa iye keleshek áwladtı tarbiyalawday iygilikli islerge óz úlesin qosatuǵını sózsiz.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR DIZIMI

I. Normativ hújjetler hám baslı ádebiyatlar

1. Ózbekistan Respublikası Konstituciyası. T., «Ózbekiston», 2014.
2. Ózbekistan Respublikası «Bilimlendiriw haqqındaǵı » Nızamı T., 1997
3. Ózbekistan Respublikası Kadrlaw tayarlaw milliy dástúri T., 1997
4. Ózbekistan Respublikası Ministrler Kabinetiniń 36-sanlı qararı menen 2015-jıl 2-martta tastıyıqlanǵan «Magistartura haqqındaǵı Reje T., 2015
5. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 7 февралдаги “Ўзбекистон Республикасини янада ривожлантириш бўйича ҳаракатлар стратегияси тўғрисида” ги ПФ-4947-сонли Фармони. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами, 2017 й., 6-сон, 70-модда
6. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 20 апрелдаги “Олий таълим тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги №2909-сонли Қарори
7. Мирзиёев Ш.М. Буюк келажакимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бирга қурамиз. “Ўзбекистон” НМИУ, 2017. – 485 б.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2017 йил 24-майдаги “Қадимий ёзма манбаларни сақлаш, тадқиқ ва тарғиб қилиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” ги Қарори. // Халқ сўзи, 2017 й, 25-май, №103
9. Каримов И.А. Юксак манавият- енгилмас куч. Тошкент, 2008,
10. Каримов И. А. Сўз боши. // Миллий истиқлол ғояси: асосий тушунча ва тамойиллар. Тошкент, «Ўзбекистон», 2001

II. Teorihalıq hám metodikalıq ádebiyatlar

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. Нөкис. «Қарақалпақстан», 1988.
2. Айымбетов Қ. Қарақалпақ фольклоры. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.
3. Әўезов М. «Ўақыт хэм Әдебият», Алма-Ата, 1962-жыл
4. Бобоев Т. Адабиётшунослик асослари. Тошкент , Узбекистон, 2002.
5. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы.ІІІ том. «Қарақалпақстан», 1979,-Б.151
6. Дауқараев Н. Бердақ шаир. Нөкис, Қарақалпақ мәмлекетлик баспасы, 1950
7. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. 2-том. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1977.
8. Жәримбетов Қ. Идеи гуманизма в творчестве Бердаха. Общественные наука в Узбекистане, №8-9,1998
9. Жәримбетов Қ. ХІХ әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық қәсийетлери хэм раўажланыў тәрийхи. Нөкис, «Билим», 2004
10. Járimbetov Q. Ádebiyattanıwdan sabaqlar. Nókis, Qaraqalpaqstan, 2012.
11. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселеси, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1972.
12. Жураев М., Нарзикулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. –Тошкент: Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхонаси. 2006
13. Хәмидий Х. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер. Нөкис, «Билим», 1991
14. Маллаев М.Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Тошкент, «Ўқитувчи», 1965
15. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. Нөкис «Билим», 1996.
16. Муртазаев А. Бердақтың «Ақмақ патша поемасы». Нөкис, Қарақалпақстан, 1979

17. Муртазаев А. Бердақ шығармаларындағы заманагөйлик хәм шеберлик. Нөкис, Қарақалпақстан, 1993
18. Непесов Г. Из истории хорезмской революции. 1920-1924 гг. ташкент, 1962.
19. Нуржанов П. Дәўир талабы хәм көркем әдебият. Нөкис, «Билим», 1993.
20. Русча-узбекча луғат, Ташкент 1957
21. Сағитов И. Сахра бүлбүли, Нөкис, «Қарақалпақстан», 1974.
22. Сағыйтов И. Бердақтың творчествосы. Нөкис, 1958
23. Салаев Ф., Қурбаниязов Г. Адабиётшунослик атамаларининг изоҳли сўзлиги. Тошкент, «Янги аср авлоди», 2010.
24. Камалов С. Каракалпаки в Хивинском ханстве до присоединения к России, Очерки истории ККАССР т. I Ташкент, 1964
25. Кәримов А. Әдебиятымыздың гейпара мәселелри. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1988.
26. Керүенов Т. Мифлердин хәм аңызлардың қарақалпақ жазба әдебиятында қолланылыўы. Нөкис, «Билим», 2013
27. Курбанбаев Б. Бердақ хәм өзбек әдебияты. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1986
28. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент, Академнашр, 2013
29. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. Тошкент, Академнашр, 2013
30. Кун Н.А. Әййемги Грецияның легендалары хәм мифлери. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990.
31. Пахратдинов А. Бердақ шайыр творчествосының жыйналыў, басып шығарылыў хәм изертлениў тәрийхынан. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1990
32. Пахратдинов А. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987

33. Paxratdinov Á. Berdaq shayır dóretiwshilginiń geypara mashqalaları. Nókis, «Qaraqalpaqstan», 2013.
34. Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дәретіўшилиқ усыллар. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1988
35. Тилеўмуратов М. Қарақалпақ поэзиясы – тарийхый дерек. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1994
36. Тилеўмуратов М. Бердақтың шығармаларындағы тарийхый дереклер. Нөкіс, Қарақалпақстан. 1968
37. Турдыбаев Қ. Дидактикалық шығармалар – руўхый байлығымыз. Нөкіс, «Билим», 2009

III. Kórkem ádebiyatlar

1. Бердақ. Таңдамалы шығармалары. Нөкіс, Қарақалпақстан. 1987
2. Бердақ таңдамалы шығармалары. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1956
3. Бердах избранное. Ташкент, изд. УзССР, 1951.
4. Бердақ. Сайланан асерлар. Ашгабат. Туркмен Довлет нашриёти. 1960
5. Бердақ. Әмиўдәрья әўендери. Таңдамалы. Алматы, «Жазушы». 1973.
6. Бердақ. Өмир жырлары. Фрунза. Қырғызыстан. 1985.
7. Navoiy A. Saddi Iskandariy (Nasriy bayoni bilan), Toshkent, ʻGagur Gulam nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.
8. Қарақалпақ фольклоры. 1-9. Нөкіс, Қарақалпақстан, 2007
9. Қарақалпақ фольклоры. 9-13 томлар. Ташкент, «Маънавият», 2009
10. Қарақалпақ фольклоры. XIII том. Шәрьяр, 25-бет
11. Қарақалпақ фольклоры. Коп томлық, 27-42-томлар. Нөкіс, «Илим», 2011
12. Танланған асарлар. Ташкент, Уздавнашр. 1951.
13. Рабғузий Н.Б. «Қиссаси Рабғузий» I китоб. Тошкент, «Ёзувчи», 1990.

IV. Dissertaciylar

1. Алеуов У. Педагогическийе взгляды Бердаха. Канд.дис. ташкент, 1974
2. Сайтов Д. Язык каракалпакских поэтов XVIII-XIX веков. (Йен жырау, Кунходжи, Бердаха и Ажинияза). Канд.дис. Алмата-Ата, 1971
3. Муртазаев А. Мастерство Бердаха. Автореферат докт дисс. Нукус,1993
4. Керуенов Т. XIX аср қорақалпоқ шеъриятида мифлар ва ривоятларнинг қўлланилиши. Докторлик диссертацияси автореферати. Нукус шаҳри-2016
5. Халмуратова М. XIX аср ва XX аср бошидаги қорақалпоқ адабиётида эпик жанрлар эволюцияси. Автореферат, Нукус,2010.
6. Тилеўмуратов М. произведения Бердаха как источник по историй Каракалпаков. Кандидацкая диссертация. 1967.
7. Утамбетова А. Бердақтың «Шежире» дәстанында фольклорлық хәм реалистлик суўретлеў усылларының қолланылыў өзгешеликлери. Кандидатлық диссертациясы. Нөкис, 2011.
8. Юсупов Қ. Қарақалпақ әдебиятында Айдос бий образы. Кандидатлық диссертация авторефераты. ҚМУ,2002.

V. Ilimiy toplamlar hám jurnallar:

1. Баҳадирова С. Бердақ шығармаларында мифлер. Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987,

2. Бердақ миллий мәдениятымыздың байтереги. Илимий- әмелий конференциялар топلامы. Нөкис, «Билим», 2013.
3. Гарриев С. Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987
4. Далгат У.В. Литеретира и фольклор. Москва: «Наука», 1981.-Б.301
5. Садиков С. Янги узбек адабиёти курси дастури. Тошкент, УзМУ, 2002.
6. Сагитов И. Бердақ-уллы патриот шайыр. //Қызыл Қарақалпақстан. 1950. №158
7. Сагитов И. «Бердақ қарақалпақ әдебиятының тийкарын салыўшы». // Совет Қарақалпақстаны.1954-ж,27-декабр.
8. Сагитов И. «Бердақтың жәмийетлик –сиясий көзқарасы туўралы». // Совет Қарақалпақстаны.1958,№9
9. Сагитов И. «Бердақ шығармаларында ҳаял-қызлар образы». // Совет Қарақалпақстаны.1958, 21-декабр.
10. Сагитов И. «Бердақтың «Ақмақ патша» дәстаны туўралы». // Қарақалпақ әдебияты ҳәм искусствосы. 1955,№2
11. Миллий әдебиятымыздың байтереги. Әдебий сын мақалалар топلامы. Нөкис, «Қарақалпақстан»,1998.
12. Мақсетов Қ, Бердақ ҳәм миллий ояныў дәўири. «Әмиўдәрья»,№6,1998.
13. Низаматдинов Ж. Бердақ ҳәм фольклор. // бердақ дүньясы. Нөкис, 2008
14. Нурмухаммедов М, Есемуратов Г. Бердақ ҳаққында жаңа мағлыўматлар. «Қызыл Қарақалпақстан», 24-сентябрь, 1954
15. Кедрина З. Бердақ ҳаққында сөз. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1987
16. Хәзирги филология илиминиң әҳмийетли мәселелери. Нөкис, 2011.
17. Хошаниязов Ж. Китабий дәстанлар. // «Вестник Каракалпакского отделения АН Узбекистана», 2016, №4

18. Тоқымбетова Г. Бердақтың «Ерназар бий» дәстаны. //Әмиўдәрья. 2014. №4.
19. Түркий халықлары әдебиятының гейпара мәселелери.(Илимий мийнетлер топламы). Нөкис,2004.
20. Юсупов И. Қарақалпақ халқының миллий мақтанышы. // Бердақ. Сайланды шығармалары. Нөкис, «Қарақалпақстан», 1997

VI. Internet dárekleri

1. <http://uzedu.uz>. Ózbekistan Respublikası Xalıq tálimi vazirligi veb saytı
2. <http://kkuzedu.uz>. Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq Bilimlendiriw Ministrliги veb saytı
3. <http://kitob.uz>. Ózbekistan Respublikası kitapları veb saytı
4. <http://natlib.uz>. Álisher Nawayı kitabxanası veb saytı

2010-jıldan 2017-jılǵa deyingi maqalalar hám miynetler

- 1) Allambergenov K., Utambetova A. Berdaq “Shejiresinde” qaraqalpaqlardıń jańa dáwir táriyxınıń sáwleleniw ózgeshelikleri. // “Ilim hám jámiyet”, 2010, №1-2
- 2) Allambergenov K., Utambetova A. Qaraqalpaqlardıń jańa dáwir táriyxınıń geypara máseleleri hám Berdaq “Shejiresi”. // “Ámiwdáryá”, 2010, №4
- 3) Allambergenov K. Táriyxtı úyreniwde Berdaq “Shejiresiniń” tutqan ornı. // “Erkin Qaraqalpaqstań”, 2010,9-noyabr
- 4) Allambergenova P. Berdaq shıǵarmaları: baspası, jılı, alǵı sózi, tekst ózgesheligi. // “Ámiwdáryá”, 2014, №5
- 5) Áleova G. Berdaq hayal-qızlar huquqı hám olardıń jámiyettegi tutqan ornı haqqında. // «Вестник Каракалпакского государственного университета», 2011, №3-4.
- 6) Áleova G. Berdaq qaraqalpaq biyleriniń jámiyetlik turmısta tutqan ornı haqqında. // “Ámiwdáryá”, 2012, №1
- 7) Áleova G. Berdaqtıń huquqıy kózqaraslarında salıq hám jiziya(juzya) máseleleri. // Психология в Каракалпакстане: настоящее и будущее. Нукус, 2013.
- 8) Áleova G. Berdaq sháriyat huquqı hám qazılar haqqında. // “Ámiwdáryá”, 2015, №6
- 9) Bayniyazova T. Ájiniyaz hám Berdaq shıǵarmaların baspaǵa tayarlawdıń ayırım máseleleri. // “Erkin Qaraqalpaqstań”, 2010,16-oktyabr
- 10) Erejepov A. Berdaq baqsınıń dóretiwshilik jolı. // Berdaq- milliy madeniyatımızdıń bayteregi. Nókis, “Bilim”, 2013, 37-38-betler
- 11) Járimbetov Q. Berdaqtanıw: ilimiy izlenisler, jetiskenlikler hám wazıypalar. // “Erkin Qaraqalpaqstań”, 2013,25-may

- 12) Kerwenov T. Berdaqning “Amangeldi” shigarmasida anzlarning qollanilish o'zgarishlari. // “‘Amiwdaryaya’, 2010, №3
- 13) Kerwenov T. Berdaq ijodida mifologik syujet talqini.// “‘Uzbek tili va adabiyoti’, 2013, №4
- 14) Kerwenov T. Miflar ham anzlarning qaraqalpaq jazba adabiyatida qollanilishi. Nókis, “Bilim”, 2013.
- 15) Qarlıbaev B. Berdaq shayir ham jazba madaniyatimiz. //Berdaq-milliy madaniyatimizning bayteregi. Nókis, “Bilim”, 2013, 27-31-betler
- 16) Nurnazarov D. Berdaq shayirding ruwxiligi dunyasi him oning milliy g'arezsizlikni nasiyatlashdagi ahamiyati. // “‘Ilim ham jamiyat’”, 2010, №1-2
- 17) Nurseytov D. Berdaq shayir do'rtiwshiliginde batrlar taripi. // “‘Amiwdaryaya’, 2013, №5
- 18) Nızanov M. Belgili insanlar omirinen.//“‘Erkin Qaraqalpaqstan’”, 2015,16-may
- 19) Nızanov M. Berdaq qosıqları – xalqımızdın bay ruwxıy miyrası. // “‘Qaraqalpaq adabiyatı’, 2015, dekabr.
- 20) Orazımetov Q. Berdaqning poetikalıq dunyasi. //“‘Qaraqalpaq adabiyatı’, 2012, dekabr.
- 21) Otambetova A. Berdaq “Shejiresindegi” folklorlıq ham realistlik suwretlewlerding milliy ham kórkem-estetikalıq dárekleri. //“‘Amiwdaryaya’, 2013, №5
- 22) Otambetova A. Berdaq “Shejiresiniń” janrlıq dárekleriniń folklorlıq ham adabiy-realistlik sıpatları. // “‘Amiwdaryaya’, 2015, №3
- 23) Otambetova A. Berdaq do'rtiwshiligi awızeki ham jazba adabiy dástúrlerdin haqıyqiy sintezi. // “‘Amiwdaryaya’, 2017, №1
- 24) Payzullaeva Sh. Berdaq- milliy madaniyatımız timsalı.//“‘Erkin Qaraqalpaqstan’”, 2011,17-may

- 25) Payzullaeva Sh. Qayırıladi ushqan quslar. //Berdaq- milliy madeniyatımızdın bayteregi. Nókis, “Bilim”, 2013, 39-42-betler
- 26) Paxratdinov Á. Berdaq shıǵarmaları táriyx sabaqlarınan derek beredi.// “Erkin Qaraqalpaqstań”, 2011,10-noyabr
- 27) Paxratdinov Á. Berdaq shayır dóretpeleri – sırlı ǵáziyne. // “Ámiwdáryá”, 2012, №3
- 28) Paxratdinov Á. Berdaq shayırdın ómiri hám ádebiy aǵartıwshılıq kózqarasları. // “Ilim hám jámiyet”, 2014, №4
- 29) Paxratdinov Á. Berdaq shayır dóretiwshiligin úyreniwdegi geypara mashqalalar. //“Ámiwdáryá”, 2015, №5
- 30) Ramatullaev M. Berdaqtıń shıǵarmalarınń áhmiyeti haqqında. //Berdaq- milliy madeniyatımızdın bayteregi. Nókis, “Bilim”, 2013, 44-46-betler
- 31) Sayımbetova G. Berdaqtıń “Shejire” shıǵarmasındaǵı menshikli atlardı úyreniwdiń áhmiyeti. // “Ilim hám jámiyet”, 2014, №1
- 32) Smamutov Q. “Aydos biy” poemasına Berdaqtıń qatnası máselesine. //«Вестник Каракалпакского отделеления АН Узбекистана»,2010,№1.
- 33) Smamutov Q. Berdaq shıǵarmaların tekstologiyalıq izertlew máselesine. //«Вестник Каракалпакского отделеления АН Узбекистана»,2010, №2.
- 34) Smamutov Q. Kóp sáz haqqında az sóz. // “Erkin Qaraqalpaqstań”, 2010, 29-iyul.
- 35) Smamutova SH. Berdaq hám Abay lirikalarındaǵı troplardıń túrleri. // «Вестник Каракалпакского государситета»,2011,№1-2.
- 36) Usnatdinov Sh. Mánawiyat bulaǵı. // “Erkin Qaraqalpaqstań”, 2012, 1-dekabr.

- 37) Usnatdinov Sh. Ruwxıylıq bulağı. //Berdaq- milliy madeniyatımızdın bayteregi. Nókis, “Bilim”, 2013, 9-12-betler
- 38) Utambetova A. «Shajará» va tarixiy haqiqat.//“İlim hám jámiyet”, 2013, №2
- 39) Xoshniyazov Ğ., Hákimniyazov J., Payzullaeva Sh. Berdaq dáwirindegi qorğan-qalalar. Nókis, “Qaraqalpaqstań”, 2015.
- 40) Hamidov H. Berdaqtnıń “Shejire” shıǵarmasınıń mazmunı haqqında. // “Erkin Qaraqalpaqstań”, 2013,20-avgust.
- 41) Yusupov I. Aydos degen ullı kisi. //Berdaq- milliy madeniyatımızdın bayteregi. Nókis, “Bilim”, 2013, 24-26-betler

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Magistratura bólimi 5A120101- «Ádebiyattanıw» (Qaraqalpaq ádebiyatı) qánigeliginiń magistrantı Palımbetova Malikanıń «Berdaq dástanlarında ádebiy-folkloorlıq dástúrlerdıń qollanılıwı» degen temadaǵı magistrlıq dissertaciyasına sırtqı rásmiy opponent

f.i.k.S.Mátekeevtıń

SÍN PIKIRI

M.Palımbetovanıń «Berdaq dástanlarında ádebiy-folkloorlıq dástúrlerdıń qollanılıwı» degen temadaǵı magistrlıq dissertaciyası menen tanııp shıqtım. Magistrant Berdaq shıǵarmalarındaǵı ádebiy-folkloorlıq dástúrlerdı shıǵıs ádebiyatı úlgeri menen salıstırıp izertlew metodın tabıslı qollanǵan.

Magistrlıq dissertaciya qurılısı boyınsha jumıstıń ulıwma sıpatlaması, juwmaq, paydalanılǵan ádebiyatlardan tısqarı úsh baptań ibarat. Hár bir bapta kóterilgen máseleler magistrant tárepinen tolıq ashıp berilgen. Teoriyalıq juwmaqlar tekstlik mısallar menen dálillengen.

Kirisiw bóliminde temanıń áhmiyeti, maqseti, wazıypaları, izertleniw dárejesi kórsetip ótilgen. Shıǵarmalardı folklor hám ádebiyat úlgeri menen salıstırıp izertlew boyınsha islengen orınlar shıǵarmanıń qunın arttıradı.

«Berdaq dástanlarında ádebiy-folkloorlıq dástúrlerdıń qollanılıwı» degen atamadaǵı magistrlıq dissertaciyasınıń birinshi babında shayırdıń epikalıq shıǵarmalarınıń izertleniw máselelerine toqtalǵan: Berdaq dóretiwshiligin izertlegen N.Dawqaraevtıń, I.Saǵıytovtıń, Q.Ayımbetovtıń, O.Kojurovtıń, A.Begimovtıń miynetlerin, A.Murtazaev, A.Paxratdinov, A.Karimov, A.Pirnazarov, Q.Bayniyazov, Q.Maqsetov, K.Mambetov, H.Hamidovlar, Q.Járimbetovlardıń miynetlerin basshılıqqa alıp, olardıń pikirlerin orınlı paydalana alǵan.

Ekinshi bapta «“Aqmaq patsha” dástanınıń syujetlik hám kompoziciyalıq ózgesheligin» ádebiy-folklorlıq dástúrler negizinde qarap ótken. Bunda shayırdóretiwshiligin arnawlı izertlegen N.Dáwqaraev, I.Saǵıtov, Á.Paxratdinov, A.Murtazaev, K.Xudaybergenov, Q.Maqqsetov, Q.Járimbetov, S.Bahadırova, T.Kerwenovlardıń miynetlerin, ilimiy maqalaların tereń úyrengen.

XIX ásirdegi qaraqalpaq shayırları jasap óz shıǵarmaların dóretken waqtında arab,parsı eski túrkiy tillerindegi ádebiy hám ilimiy dáreklerden, miynetlerden, shıǵarmalardan xabardar ekenligi olar paydalanǵan obrazlardan, syujetlerden, kompoziciyalıq ámellerden, til ózgesheliginen sezilip turadı. Berdaq shayırdıń «Aqmaq patsha» dástanınıń syujetlik hám kompoziciyalıq ózgesheligin úyrene otırıp, «Hatam nama» qıssası, «Qasım qıssası», «Malıkayı Zuhriya» qıssası, «Qasım», sonday-aq «Edige ibn Tukli Aziz» qıssaları menen birge, Nawayınıń«Hamsa» daǵı «Sabbayı Sayyar», «Saddi Iskandariy» sıyaqlı jazba dástanlardan tásirlegenini magistrant salıstırıp tallawlar menen ashıp beredi. Sonday-aq, xalıq dastanları “Sayatxan-Hámire”, “Ǵárip ashıq”, «Shahı mutlaq» hám basqa da xalıq dastanları menen de jaqınnan tanıs bolǵanlıǵınıń, bul shıǵarmalardaǵı ayırım syujet hám motivlerdi, obrazlardı, shıǵarmanıń kompoziciyalıq sistemasın joqarıda atı atalǵan shıǵarmalardan úyrengenligin mısallar járdeminde dálillegen. Álbette, bunda avtor syujet bolsın, motivlerdi milliy ádebiy dástúrlerimizge say ráwishte ózinshe qayta islegenini aytıp ótken.

Úshinshi bapta Berdaqtıń «“Aydos baba” hám “Ernazar biy” poemasında táriyxıy-folklorlıq dástúrlerdiń qollanıluwı» boyınsha izertlew jumısın alıp barǵan. «Aydos baba» shıǵarmasında Berdaq kórkem qıyallaw járdemi menen oǵan táriyxıy shaxslardı hám faktlardı ózinshe interpretaciyalaydı dep keltiredi magistrant. Jazıwshı tariyxıy obrazdı dóretkende faktlerdi sol tursına ala bermeydi, tek óz koncepciyasına zárúrli bólegin ǵana aladı hám qayta isleydi dep kórsetip beredi.

Magistrant «Aydos baba» shıǵarmasınıń qaysı janrǵa tiyisli ekenligi boyınsha da izertlewshilerdiń pikirleri menen ortaqlasıp «Aydos baba» shıǵarmasınıń táriyxıy jır degen juwmaqqa keledi. Bunda ol ilimpaz Q.Ayımbetov penen pikirles boladı.

«Ernazar biy» shıǵarması boyınsha ilimpazlardıń jumısları menen tanısıp shıǵıp, onıń tariyxıy dáreklerin anıqlaydı janrlıq ózgesheliklerin belgileydi. Usı shıǵarmadaǵı dastanlarǵa tán bolǵan súwretlewler, táriypler orın alǵanlıǵın teoriyalıq jaqtan dálillep, mısallar menen kórsetip beredi.

Magistrant, Berdaqtıń «Amangeldi» shıǵarmasında úyrenedi. Shayır ózi tuwılmastan bir ásir burın bolıp ótken waqıya haqqında xalıq awzında júrgen ańızlardan paydalanıp, jańa obrazdı dóretkenligin aytadı. Sebebi, Amangeldi obrazındaǵı sıpatlamalar xalıq awızeki dóretpelerinde berilgen obrazlardaǵı xalıq idealın ózinde jámlegen batırlarǵa tán. Bul shıǵarmanı jámiyetlik-siyasiy, táriyxıy waqıyalar menen baylanıslı dóretilgenligin hám waqıyalar ańızlıq bir shaxstıń dógeresinde rawajlanǵanlıqtan, magistrant onı táriyp mazmundaǵı táriyxıy qosıq dep dálilleydi. Dissertaciyanıń juwmaǵı ıqsham, hár bir bapqa, bólimlerge belgili bir juwmaqlar berilgen.

Juwmaqlastırıp aytqanda, magistrant Palımbetova Malikanıń «Berdaq dástanlarında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdıń qollanıluwı» degen temadaǵı magistrlıq dissertaciyası oǵan qoyılǵan talaplarǵa tolıq juwap beredi, jumıstı joqarı bahalar menen belgilew múmkin hám Mámleketlik attestaciya komissiyasına jaqlaw ushın jiberiwge boladı

Sırtqı rásmiy opponent:

f.i.k. S.Matekeev

Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti Magistratura bólimi
5A120101- «Ádebiyattanıw» (Qaraqalpaq ádebiyatı) qánigeliginiń magistrantı
Palımbetova Malikanıń «Berdaq dástanlarında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdıń
qollanıwı» degen temadaǵı magistrlıq dissertaciyasına ishki rásmiy opponent

f.i.k. doc. B.Genjemuratovtıń

SÍN PIKIRI

Qaraqalpaq xalqınıń klassik shayırı Berdaqtıń dóretiwshilik miynetin izertlew boyınsha kóp ǵana jumıslar isledi. Biraq bul Berdaq miyrasları úyrenilip boldı degendi ańlatpaydı. Olardı úyreniw dawam ete beredi. Usı jaǵdaydan kelip shıǵıp magistrant Malika Palımbetova «Berdaq dástanlarında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdıń qollanıwı» degen temada magistrlıq dissertaciyası islegen. Bul tema qaraqalpaq ádebiyattanıw iliminde ele jeterli dárejede islenbegen. Sonlıqtan magistranttıń tańlaǵan teması aktual, kerekli.

Malika Palımbetova bul jumıstı úsh bapqa bólip izertlew júrgizgen. Hár bir bap temanıń zárúrli táreplerin, baǵdarların ashıp beredi. Birinshi bapta, Berdaqtanıw ilimine ulıwma sholıw jasaydı, qanday áhmiyetli juwmaqlar islengenin kórsetip ótedi. Ilimpazlar N.Dawqaraev, I.Saǵıytov, Q.Ayımbetov, M.Nurmuxammedov, N.Japaqov, H.Hamidov, A.Karimov, A.Murtazaev, A.Paxratdinov, A.Pirnazarov, S.Bahadirova, B.Qurbanbaev, Q.Járimbetovlardıń miynetlerine toqtap ótedi. Olarda qaralǵan máselelerdi úyrenip alıp, óziniń tańlaǵan temasın tiykarlaydı. Bul jumıs avtorı tárepinen ilimiy etikanı iyelegeniniń bir kórinisi bolıp tabıladı.

Jumıstıń ekinshi babı, Berdaqtıń «Aqmaq patsha» dástanında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdıń qollanıwı máselesine qaratılǵan. Bunda magistrant usı dástannıń syujeti hám kompoziciyasında folklorlıq dástúrlerdıń qollanıwına baslı dıqqat beredi. Máselen, folklorlıq motivlerdiń, folklorlıq obraz jasaw

usıllarınıń, folklorlıq bayanlaw stiliniń, dástanlar kompoziciyasınıń kórinislerin, tekstlik tallawlar menen anıqlap beredi.

Sonıń menen birge, «Aqmaq patsha» dástanında avtor qanday jazba ádebiy dáreklerden paydalanǵanın kórsetiwge de háreket etken. Máselen, xalıqaralıq kóshpeli syujet hám motivlerdiń, obrazlardıń Nawayı dástanlarında, jazba qıssalarda hám Berdaq dástanlarında qollanıw jaǵdayların kórsetip bergen. Dástúriy zalım patsha obrazınıń, dástúriy prologlardıń, dástúriy qosımsha syujetlerdiń «Aqmaq patsha» dástanında qalay paydalanǵanın anıqlap beredi.

Usı bapta «Aqmaq patsha» dástanınıń janrlıq ózgesheligine de izertlewshi toqtap ótedi hám óziniń jekke kózqarasın bildiredi. Mısalı bul shıǵarmanı dástan dep ataw úrdis bolıp ketken. M.Palımbetova onı dástan dep, qıssa dep ataw múmkin ekenligin dálillep beredi. Usı shıǵarmaǵa uqsas dóretpeler XIX ásirde qıssa dep atalǵanın, bul janrlıq atamanı Berdaqtıń ózide qollanǵanın kórsetedi.

Mısalı, *Dástandaǵını* ózim dep,

Bul *qıssaǵa* kewil bóldim.

...Salıp tósime dastıqtı,

Bul *qıssanı* jazbaq boldım.

...Soyıp jep jalǵız qoyımdı,

Bul *dástandı* jazdım baslap.

Bular muratqa jetti,

Dástan tamam bolǵan eken.

Demek, Berdaqtıń ózi «Aqmaq patsha» dástanına tiyisli eki túrli atamanı (dástan hám qıssa) teńnen qollanııp olardı sinonim atamalar sıpatında paydalanǵan.

Malika Palımbetova usı jaǵdaylardı durıs ańlap, usı dástanǵa jáne de qıssa degen janrlıq atamanıda qollanıwǵa bolatuǵının tallawlar menen kórsetip beredi.

Úshinshi bapta, Berdaqtıń kishi kólemli epikalıq shıǵarmalarında folklorlıq kórkem dástúrlerdıń kórinislerin ashıp beriwge háreket etken. Bul baptıń tiykarǵı izertlew obyektı «Aydos baba», «Ernazar biy» hám «Amangeldi» shıǵarmaları.

Bul shıǵarmalardı tallaǵanda M.Palımbetova ózine deyingi ádebiyatshılardıń pikirlerin úyrenedi. I.Saǵıytov, A.Murtazaev, A.Karimov, A.Paxratdinov, T.Kerwenov ham basqalardıń miynetlerine sholıw jasaydı. Solardan kelip shıǵıp, usı epikalıq shıǵarmalardaǵı táriyxıy hám folklorlıq dáreklerdi anıqlaydı. Táriyxıy waqıyalardıń, shaxslardıń ańızlasıwın hám Berdaq tárepinen interpretaciya etiliwin kórsetip beredi. Bul shıǵarmalardıń janrlıq atamaları jóninde de óz qarasların bildirip ótedi. Mısalı, «Aydos baba», «Ernazar biy» hám «Amangeldi» shıǵarmaların janrlıq atamalarına da toqtap ótken.

«Amangeldi» poemasında obraz jasawdıń, waqıyalardı súwretlewdiń folklorlıq usılları ónimli qollanılǵanın magistrant durıs kórsetedi.

Magistrlıq dissertaciya geypara orınlarda da jetilistirip turıwdı talap etip turǵanday kórinedi. Mısalı, ekinshi bapta «Aqmaq patsha» dástanında folklorlıq dástúrlerdiń kórinisine kóbirek itibar bergen hám onı kóbirek tallaǵan. Ol ádebiy dástúrlerdiń kórinisine azlaw material bergendey kórinedi. Jumısta oy-pikirlerdi bayanlawda stilistikalıq kemshilikler bar, ayırım orınlarda stilistikalıq qaytalawlar ushırasadı. Biraq bular jas izertlewshilerdiń ósiw, qalıplesiw basqışında bolatuǵın ulıwma kemshilikler bolıp, olar dissertaciyanıń ulıwma qunın tómense almaydı. Malika Palımbetovanıń magistrlıq dissertaciyası ilimiy-teoriyalıq tiykarda islengen. Kóp materiallar tallawǵa tartılǵan. Olardıń durıs sheshimleri berilgen. Magistrant izertlewdiń tiykarǵı metodların meńgergen, ilimiy –teoriyalıq tayarlıǵı tereń. Izertlew obyektin jaqsı meńgergen. Tallawları isenimli. Sonıń menen birge, ol jańa pikirler aytıwǵa, óziniń jekke kózqarasların beriwge umtıladı. Jas izertlewshi ushın bul jaqsı qásiyet. Tiyisli orınlarda basqa avtorlar menen polemikaǵa túsip óz poziciyasın qorǵaydı.

Joqarıdaǵı tallawlarǵa tiykarlana otırıp, Palımbetova Malikanıń «Berdaq dástanlarında ádebiy-folklorlıq dástúrlerdiń qollanıwı» degen temadaǵı magistrlıq dissertaciyasın pitken jumıs dep esaplayman hám onı joqarı bahalar menen belgilew múmkin degen pikirdemen.

Ishki rásmiy opponent:
B.Genjemuratov

f.i.k.

QMU qaraqalpaq ádebiyatı
kafedrası docenti

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлекетлик университети
Магистратура бөлими 5A120101 - «Әдебияттаныў» қәнигелигиниң
магистранты Палымбетова Маликаның «Бердақ дәстанларында
әдебий-фольклорлық дәстурлердиң қолланылыўы» деген темадағы
магистрлық диссертациясына илимий басшы профессор
Қ.Жәримбетовтың

Жуўмақлаў пикири

Питкериўши магистрант Палымбетова Малика магистратурада оқыў даўамында ағла баҳалар менен оқыды, илимий конференцияларға баянатлар менен қатнасты, Өзбекистан Республикасы Президенти степендиясын жеңип алды. Барлық теориялық хәм әмелий пәнлерди терең меңгерди. Оған «Бердақ дәстанларында әдебий-фольклорлық дәстурлердиң қолланылыўы» деген темадағы магистрлық диссертация

ислеу ұазыйпасы жукленди. Өлбетте, Бердақты изертлеу жұмысы турли аспектлерде әмелге асырылды. Бирақ, оның дәстанларында әдебий хәм фольклорлық көркем дәстурлерди пайдаланыу мәселеси еле илимде жетерли дәрежеде сәуленбеген. Усы жағдайдан келип шыққанда, М.Палымбетованың таңлаған темасы актуал, илимгеде, әмелиятқа да пайдалы.

Диссертацияны уш бағдарға ажыратып ислеген. Биринши бабы, Бердақтаныу илиминің қәлиплесіу хәм рауажланыу жолларына шолу жасауға арналған. Бул дурыс. Себеби, уйренетуғын мәселенің зәрурлигин тийкарлау ушын оның ислениу жағдайын, дәрежесин, тәрийхын жақсы билиу керек. Усы бапта диссертанттың өзи уйренип атырған мәселени қай дәрежеде билетуғыны хәм соннан келип шығып не ушын жоқарыдағы теманы таңлағаны мәлим болады. Ол Бердақ мийрасын изертлеушилер болған Н.Дауқараев, И.Сағыйтов, Қ.Айымбетов, М.Нурмухаммедов, Н.Жапақов, Х.Хамидов, А.Каримов, А.Муртазаев, А.Пахратдинов, А.Пирназаров х.т.б.лардың мийнетлерине тоқтап өтеди. Олар Бердақтың қай тәрепи бойынша изертлегени хәкқында мағлыұматлар береді. Бул жағдай диссертацияның илимийлигин арттырады.

Диссертант, Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанында қолланылған фольклорлық хәм әдебий дәстурлерди анықлауға жұмыстың екінши бабын толығы менен арнайды. Ондағы образ жаратыу усылларында, сюжеттиң рауажланыуында, композициялық жайласуында, сууретлеу куралларында фольклорлық әмеллердің көбирек қолланылғанын, соның менен бирге жазба әдебий дәстанлардың көркемлик жолларыда өнимли пайдаланылғанын таллаулар менен исенимли турде көрсетип береді. Мәселен, китабий дәстанлардағы прологларды қолланыу, сюжетти кескин конфликтке қуруу, уақыяларды, шараятларды баянлауда композициялық усылларды пайдаланыу дәстурлеринің «Ақмақ патша» дәстанында қай

дәрежеде көринетуғынын автор анық таллаулар арқалы исенимли көрсеткен.

Бердақтың эпикалық шығармаларының ишинде «Айдос баба», «Амангелди», «Ерназар бий» деген киши көлемли дәстанлары бар. Оларды әдебиятшылардың бир қатары «поэма» (М.Нурмухаммедов, Н.Жапақов, С.Ахметов х.б.) деп, бир қатары «дәстан» деп (Ә.Пахратдинов, Қ.Юсупов) журитеди.

Диссертация авторы жумысының ушинши бабын усы шығармалардағы фольклорлық дәстурлерди ашып берйўге қарата отырып, олардың жанрлық белгилерине хәм атамаларына да өз қатнасын билдирип өтеди. Бул шығармалар дастан деген жанрлық талаптарға толық жуўап бере алмайтуғын болғанлықтан оларды киши көлемли поэмалар деп журиткен мақул деген өз жуўмағына келеди. Бул шығармаларды таллаў барысында диссертант оларда пайдаланылған тәрийхый хәм аңызлық материаллардың салытырмалы салмағын анықлаўға хәрекет этеди. Образ жаратыў мәселесинде батырлық дәстанлардың көркемлик усыллары анық көринетуғынын мысаллар менен дәлиллеп береді (мысалы, «Амангелди» поэмасында).

Жумыста бирқатар орынлар еледе болса жетилистирийўди талап етеди. Мысалы, таллаў методларын дурыс пайдаланыў талап етиледі, баянлаўдың гәп қурылысында стилистикалық жетиспеўшиликлер ушырасады. Таллаўлардың уқсаслығы ямаса қайталаныўы байқалады. Бирақ булардың барлығы изертлеў жумысы менен шуғылланыўшылардың өсий, қәлиплесий жолындағы кемшиликлер болып табылады. Олар М.Палымбетованың магистрлық диссертация жумысының улыўма қунын, илимий сапасын кемите алмайды. М.Палымбетованың диссертациясы актуал темаға қаратылған хәм оны тийисли талаптар дәрежесинде аша

алған, алдына қойған мақсет хәм ұазыйпаларын орынлай алған. Илимий-теориялық жақтан жуўмақланған жумыс деп есаплаўға болады.

Диссертацияда сәўлеленген мәселелер орынлы көтерилген. Олар конкрет текстлик таллаўлар хәм теориялық жуўмақлар нәтийжесинде исенимли ашылған. Жумысты орынлаў барысында М.Палымбетова салыстырмалы-типологиялық, салыстырмалы-тарийхый изертлеў методларын қолланған. Бул методлардан табыслы пайдаланғаны «Ақмақ патша», «Айдос баба», «Ерназар бий», «Амангелди» шығармаларының сюжетлерин, образларын таллағанда анық көринеди. Автордың теориялық таярлығы жетерли. Ол таллаў методларын, баянлаў усылларын жақсы меңгерген, фактлер, материаллар устинде өз бетинше пикирлей алады. Ол өз устинде узиликсиз шуғылланып барса, теориялық хәм методикалық билимлерин жетилистирип барса, келешекте оннан жақсы изертлеўши қәниге шығады деп умит етиўге болады.

Жуўмақлап айтқанда, М.Палымбетованың «Бердақ дәстанларында әдебий-фольклорлық дәстурлердиң қолланылыўы» деген темадағы магистрлық диссертациясын өз мақсетине жеткен, оған қойылған талаплар бойынша толық орынланған жумыс деп, оны Мәмлекетлик аттестасия комиссиясы алдында жақлаўға жиберийўге толық болады деп есаплайман.

Илимий басшы:

Қ.Жәримбетов

Филология илимлериниң докторы,

ҚМУ қарақалпақ әдебияты

кафедрасы профессоры

Ўзбекистон Республикаси Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги
Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Истеъдод” жамгармаси
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси
Ўзбекистон Республикаси Фан ва технологияларни ривожлантиришни
мувофиқлаштириш қўмитаси
Ўзбекистон “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати Марказий кенгаши
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

Ёш олимлар ва талабаларнинг

**“XXI АСР - ИНТЕЛЛЕКТУАЛ
АВЛОД АСРИ”**

шиори остидаги ҳудудий илмий-амалий анжуман

МАТЕРИАЛЛАРИ

Нукус, 2016 йил 10-11 июнь

ХІХ ҒСІР ҚАРАҚАЛПАҚ ПОЭЗИЯСЫНДА ХАЛЫҚАРАЛЫҚ СЮЖЕТТЕРДІҢ ТИПОЛОГИЯСЫ (Бердақтың «Ақмақ патша» дәстаны мысалында)

М.Ж. Палымбетова
Бердақ атындағы ҚМУ

Елимизде ғәрезсизликтің орнауы арқасында миллий қәдириятларымыздың қайта тиклениуі Бердақ шығармаларына жаңаша қатнастың қәлиплесиуіне негиз болды. Усы себепли болса керек, Президентимиз И.А.Каримовтың «Ғәрезсизлик миллий мәденият хәм руұхыйлықтың толық тастыйықланыуы ушын, қарақалпақ халқының шайыр-классиклери-Бердақ, Әжиниязлардың мийрасларын толық қайта тиклеу ушын, олардың жарқын естелигин мәңгилестириу ушын жол ашты», деген методологиялық бағдардағы сөзлери бул дана шайырлардың дәретпелерин ғәрезсизлик идеологиясы, демократия заманы көзқарасынан қайта изертлеу хәм қайта бақалауға жол ашты. Әсиресе, шайырдың дәстанлық шығармаларының жанрлық өзгешелигин, турмыс ҳақыйқатлығын көркем ҳақыйқатлыққа айландырыудағы өзине тәнлигин, көркем образ жасаудағы бийтәкирарлығын, шайырдың фольклорлық мотивлерден пайдаланыу өзгешеликлерин, сюжет қурыу шеберлигин, көркем образ жаратыудағы фольклорлық дәстүрлерге қатнасын, көркем фантазиясының өзине тәнлигин хәм ең баслысы, турмыс ҳақыйқатлығына қатнасы изертлениуі тийис әхмийетли мәселелердің бири болып табылады. Биз усы мәселелерге өз қатнасымызды билдириу мақсетинде оның «Ақмақ патша» шығармасын талқыға тартқанды макул көрдик. «Ақмақ патша»ның өзгешелиги ҳақында Н.Дәўқараев, Н.Жапақов, Қ.Айымбетов, И.Сағитов, М.Нурмухаммедов, А.Муртазаев, Ә.Пахратдинов, Ҳ.Ҳамидов хәм т.б. фольклоршы хәм әдебиятшы алымлардың мийнетлеринде дыққатқа ылайық пикирлер бар. Н.Дәўқараевтың «Шығармаларының толық жыйнағы» (1979) III томлығының үшінши китабындағы «Бердақтың поэмалары» атлы бөлим дыққатымызды өзине тартты. Автор Бердақтың «Шежире», «Хорезм», «Амангелди», «Айдос бий», «Ерназар бий» хәм «Ақмақ патша» шығармаларына талқы ислеген. Әсиресе, «Ақмақ

патша» дәстанының мазмунына, жазылыу тарихына, идеясына, образлар дүньясына үлкен итибар берген. Бірақ ол дәстанның ауыз әдебиаты үлгисінде жазылғанлығын айтыу менен ғана шекленген.

[1,151.] Белгили әдебиатшы А.Пирназаров [2] буннан 20 жылға шамалас бурын-ақ Бердақ дөретпелеріндеги фольклоризм мәселесин изертлеу қарақалпақ әдебиаттаныу илими алдында турған әхмийетли машқалалардың бири екенлигин көрсетип өткен еди. Белгили әдебиатшы алым Н.Жапақов шайыр дөретиушилигиндеги реализмди баслы мәселе сыпатында изертлегени менен де, оның шеберлигиниң тийкары ауыз әдебиаты дәстүрлеринен үлги алғанлығында екенлигин айтып өткен. Автор «Ақмақ патша» дәстанын халықлық шығарма сыпатында бағалай отырып, ондағы Гүлим образын «Алпамыс»тағы Гүлпаршын, «Қоблан»дағы Құртқа, «Қырық қыз»дағы Гүлайым, Сәрбиназ образлары менен салыстырады [3]. Бердақтың дәстанлық шығармалары хаққында бириншилерден болып кең түрде пикир билдириушилердин қатарына И.Сағытовта киреди. Ол «Бердақтың творчествосы», «Сахра бүлбили» атлы китапларын жәриялады. Алым «Ақмақ патша» шығармасының халық дәстанлары үлгисінде жазылғанлығын айта келип, оның өзине тән өзгешелиги тууралы пикир билдирген [4].

Бердақтың дәстанлық шығармаларының изертлениуинде белгили әдебиатшы Ә.Пахратдинов мийнетлериниң орны гиреули. Оның көп жыллық мийнетлериниң жемиси болған «Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары» (1987) атлы көлемли илимий монографиясында басқа да ири көлемли шығармалары менен бирге «Ақмақ патша» дәстаны да илимий талқыға тартылған. Автор пикиринше: «Дәстанның жазылыуында айрықша белгилеп өтиуге турарлық бир момент бар. Ол да болса шайырдың халықлық, фольклорлық традицияға садықлығында көринеди...» [5,87.].

ХІХ әсир классик әдебиатының белгили изертлеушиси А.Муртазаев өзиниң «Бердақтың «Ақмақ патша» поэмасы»[6,61.], атлы монографиясында бул шығарманың үйренилиу жағдайлары, идеялық бағдарлары хәм шеберлик мәселелери хаққында сөз етеди. Бірақ Бердақтың аты аталған шығармасын кандидатлық, докторлық диссертацияларға объект етип алып изертлеген бул алым да оның фольклорлық дәреклерин арнаулы изертлеуде өз алдына мақсет етип қоймағанлығын сезиу қыйын емес.

Ғәрезсизлик дәуирине келип те атаклы шайырдың бу дәрәтпелеринин ашылмай атырған қырлары ҳаққында айырым илимий-теориялық пикирлер Қ.Мақсетов [7], С.Баҳадирова [8], П.Нуржановтың [9] Ж.Низаматдиновтың [10], Т.Керүеновтың[11] ҳ.т.б. илимпазлардың мийнетлериндеги илимий жуўмақларды атап өтсек болады. Демек усы ўақытқа шекем «Ақмақ патша» дәстанының изертлениў тарийхына қысқаша тоқтағанымыздың өзи-ақ соны көрсетеди, шайыр дәрәтпелеринин шыңы деп тән алынған бул дәрәтпе өзинин буннан былайғы еле де тереңирек изертлениўин күтпекте. Әсиресе, дәстанның фольклорлық дәреклерин, жазба-әдебий дәстүрлер менен өз-ара тәсири, аўыз әдебияты дәстүрлеринин, фольклорлық жанрлардың, мотивлердин көркем образ жасаўдағы, сюжет қурыўдағы әҳмийети, дәстанның баянлаў қурылысында көшпели сюжеттин тутқан орны ҳәм оның генезиси ҳәм.т.б илимий-теориялық мәселелер үйренилиўи тийис деп ойлаймыз. Усылардан келип шыға отырып Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанында қолланылған көшпели сюжетлерди үйрениўди мақсет еттик. Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанындағы көшпели сюжетлер белгили бир мақсетке тийкарланған ҳалда шеберлик пенен қолланылған. Себеби, қәлеген сюжет көшпели сюжетке айланып, ҳәр қандай халық фольклоры яки әдебияты тәрәпинен өзлестириле бермейди. Тек ғана көп халықлардың мәдений, рухый турмысына сиңисип кете алатуғын күшке, универсал қәсийетке ийе сюжетлер ғана көшпели сюжетке айлана алады. Усы көшпели сюжетлерден биз Софокльдин «Патша Эдип» трагедиясында, «Қиссаси Рабғузий»деги Абыл ҳәм Қабылға байланыслы әпсанада, халық епосы «Шахы мутлақ» дәстанында, Бердақтың «Ақмақ патша»дәстанындағы көшпели сюжетлерди көрип өтейик. Бул сюжет грек әдебияты ўәкили Софокльдин «Патша Эдип» трагедиясында да ушырасады. Мысалы: Фива мийрасхоры Лай Пелопстың бир неше күн қонағы болады, бирақ оған жаманлық ойлап баласы Хрисипты өзи менен урлап кетеди. Қапа болған Пелопс «баламды урлағанға өзинин баласы қарсы болғай» деп қудайлардан тилейди[12,508]. 30 Лай Менейкейдин қызы Иокастаға үйленеди ҳәм уллы болады. Ол Аполлон арқалы өз баласының қолынан әжел табатуғынын билетуғын еди ҳәм нәрестениң бақайшығын тесип, жип өткерип, «жоқ қыл» деп қулынан берип жибереди. Бирақ қул жазықсыз нәрестени аяп Киферон патшасы Полибке береді. Полиб балаға Эдип деп ат қояды. Өзин «асыранды» деп еситкен Эдип Аполлоннан

тууылыу тарийхын сорайды. Ол былай деп жууап береді: - Эдип, сениң талайың ашылмаған екен: Сен өз атаңды өзиң өлтиреді екенсең хәм өз апана үйленеді екенсең, бул қаралы некеден перзентлер көресең. Бул жууаптан Эдиптиң төбе шашы тик турады. Солай етип Эдип Дельфадан дийуана болып шығып, гез келген биринши жолға түсип кете береді. Эдип усы жолда, Парнас тауының етегинде, үш жолдың дәрбентинде, тар қыснақта бир арбаның киятырғанын көреді. Арбада ақ сақаллы, саулатлы бир ғарры отырған екен. Арбакеш Эдипти «тар жолдан шетке шық» деп сөкти хәм урды. Эдиптиң қаны қызып кетип, қолындағы таяғы менен ғаррыны бир урды. Ғарры сылқ етип, жансыз қулады. Бул Эдиптиң әкеси еди. Ол Фива қаласына келип қала халқын Свинкстиң жауыз тырнағынан қутқарады хәм патша болып Лайдың жесири Иокастаға үйленеді. Иокаста Эдиптиң тууған анасы еди. Және де, бул сыяклы сюжетти «Қиссаси Рабғузий»деги Абыл хәм Қабылға байланыслы әпсанада да ушыратамыз. Бунда Адам еки уллы болады, биринин атын Абыл, екиншисиниң атын Қабыл қояды. Ол улларына қурбанлық қылады. Бирақ, бир улына қылған қурбанлығы қабыл болып, екинши улына еткен қурбанлық қабыл болмайды. Арадан көп жыллар өтеді. Адамның еки улы Абыл менен Қабыл екеуіде қызлы болады. Қабылдың қызына Иқлима деп исм қояды. Ол жуда сулыу болып ержетеді. Ал, Абыл қызына Абуда деп исм қояды. Бирақ ол Иқлима сыяклы сулыу емес еди. Адам өз шариятына көре, Қабыл өз қызын Абылға бермекши болады, Абыл болса Қабылға қызын бермекши болады. Абылдың қызы Абуда көрксиз болғанлықтан Қабыл өз қызын қызғанып сениң қызың көриксиз. Мен оны алмайман, «Манинг била туғған қизни алурман» [13,29.]деп өзиниң Кызын алатуғынлығын айтып Абылға қарсылығын билдиреді. Сонда Адам шариятта ондай болмайды деп тусиндирседе Қабыл оған көнбей «Егер маған ол қаналас болатын болса, сизиң бермекши болған қызыңызда қаналас болады» деп өзиниң билгенинен қалмай қарсылық ете береді. Пикиримизди дәлиллей ушын халық эпосы «Шахы мутлақ» дәстаны менен салыстырмалы иззертлеп корейик. Әййем заманларда, Мысыр шахәринде бир хәдден зыят залым, рехимсиз патша болады. Аты Шахы мутлақ. Онын қырық кәнизек қызлары хәм қырық зайыпасы бар еди. Кунлерден бир күн патшаның ўазири ўйинен шетте болып, ўазирдиң зайыпасы патшаның

бағдағы хәуизине келип шомылады. Патшаның нәзери бирден хәуизге түсип, бул қандай гөззал болды. Мениң қырық хәялымның ишинде буындай гөззалы жок. Бул сулыұ маған мүнәсип екен деп хаяллыққа алады. Ол хаялдың ўазирден бир ярым жастағы қызы бар еди. Аты Диларам . Ол қыз күн-күннен өсип, он төрт жасқа келгенде сахыпжамал болып шыға келеди. Күнлерден бир күн патша шарап ишип мәс болып, әрамханасына киреди. Нәзери қызына түсип, ашык болып хуўшынан кетеди. Соң өзине келип қызына саўшы жибереди. Қыз бул гәплерди еситип зар-зар жылап қарсылық етеди. Хәш заманда ата қызына үйленген емес, мың пара қылсада оған көнбейтуғынлығын айтады. Патша ғәзеппенип бир неше мәртебе адам жибергенине карамай қарсылық еткени ушын малийканың қол-аяғын байлап арысланлардың алдына таслатады. Арысланлар мырылдасып келип, Малийкаға хәш нәрсе қылмай қайта малийканың қол-аяғын хәм көзлерин сүрте баслайды. [15,360] Бул мотив «Ақмақ патша» дәстанындағы Гулимди ийттиң алдына таслаған ўақтында, ийтлерде қыздың ҳак кеўлин түсинип оған жаманлық қылмайды. Керсинше патшаны халықтың алдында масқарасын шығарады. Биз көрип өткен бул көшпели сюжетти «Ақмақ патша» даэстаны менен бирге, халық епосы «Шахы мутлақ» дәстанында да ушыратыўға болады. Бердақ қолланған бул көшпели сюжетти дүнья әдебиятларының фольклорында да ушыратыўға болады. Бердақ дәретиўшилигинде ушырасатуғын өз жақынына кеўил қойыў, өз жақынына қастыянлық ислеў сюжетлери негизинен бизиң миллий менталитетимизге, миллий ойлаў дүньямызға ондай сай келмейди. Лекин, Бердақ «Ақмақ патша»да өткендеги залым ханлардың хәдден асқан ақмақлығын , зулымлығын өткирлестирип берий мақсетинде бул сюжетти пайдаланған болыўы мүмкин. «Ақмақ патша» дәстанындағы патша жүдә мәртебели, асқан бай болыўына карамастан, руўхый жақтан жүдә жарлы. Ол ел ишинен ең сулыў, ең жас қызларды сайлап, өз хәремин толтырғаны менен олардың биреўинен де ул перзент көрмейди. Ал қыз перзентли болыўды болса ол қәлемейди. Гулим менен Зийўарда қыз туўады. Патшаның буны кеширмейтуғынлығын билген хаяллар қызларды жер астындағы сарайға жасырады. Олар ер жеткен соң өзлериниң қәпесте екенлигин сезинип, халық қатары жер бетинде жасаўды, өз атасы менен ушырасыўды әрман етеди. Себеби, олар патша атасының қаншелли тас баўыр,

ақмақ, жауыз, көрсе қызар, өз нәпсинің қулы екенлігін билмес еді. Хаяллар Гүлзар хәм Анарға буны айтып түсіндіргени менен де өзлерін көрсе әкесінің тас бауыры еріп кетер,-деген үміт пенен патшаның бағына киреди. Қызлар атасын көріп тәжим етип сәлем береді, бірақ патша бұған итибар да бермейді. Ол нәпсиге берилип, қызларды хаяллыққа алыуды ойлайды. Мине, бұл сыяқлы уқсас сюжетлер хәр бир халықтың ески әдебиеттарына ортақ шығармаларда, фольклорда да ушырасатуғын көшпели сюжетлер болып есапланады. «Ақмақ патша» дәстанын «Патша Эдип» шығармасы менен салыстырма-типологиялық үйрениў аркалы биз Бердақ Софоклди оқыған, оннан үйренген демекши емеспиз. Себеби бундай уқсас сюжетлер хәр бир халық әдебиатына тән ески ортақ фольклорлық шығармалар тийкарында, дүнья әдебиеттарына кирип келген хәм көшпели сюжетке айланған. Демек, жаратылыстың келип шығыуынан баслап-ақ адам баласының турмысында ушырасатуғын тәртипсизликке, ипласлыққа қарсы гүресиўге умтылған, усы мақсетте өзине руўхый тирек излеген. Бул сюжетлер хәр бир халық әдебиатында жәмийеттеги иплас хәрекетлерди қаралаў мақсетинде ислетиледи. Дүнья әдебиатындағы, халық эпосларындағы бул сыяқлы фольклорлық мотивлерди XIX әсир қарақалпақ классик шайыры Бердақтың эпикалық шығармаларында да шебер қолланылғанын корип өттик. Бул қан араласыўға байланыслы мотивти хәзирги дәўир қарақалпақ әдебиаты жазыўшыларының шығармаларында да ушыратамыз. Олардан Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақ дәстаны» роман триологиясының «Маманбий әпсанасы»-ында, «Бахытсызлар»-да, «Тәнхә өзиңе мәлим сыр» повестинде бул сюжетти ушыратамыз.

Жуўмақлап айтканда , Бердақтың «Ақмақ патша» дәстанында фольклорлық мотивлер шеберлик пенен пайдаланылған . Нәтийжеде, бул шайыр сүўретлеп отырған дәўирдиң ашшы ҳақыйқатын ашыўда яғный тарийхый шынлықты көркем шынлыққа айландырыўда, қахарманлардың характерин исенимли түрде жасаўға, дәўир руўхын бериўге хызмет еткен.

Әдебиетлар

- 1.Дәўқараев Н.Шығармаларының толық жыйнағы. III том.Нөкис 1979.
- 2.Пирназаров А. Бердақ шығармаларында қолланылған дөретиўшилик усыллар. Нөкис: «Қарақалпақстан», 1998.

3. Жапақов Н. Революцияға шекемги қарақалпақ әдебиятында реализм мәселесі. Нөкіс: «Қарақалпақстан» 1972.
4. Сағитов И. Сахра бұлбили. Монография. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1974.
5. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың дәстанлық шығармалары. Нөкіс, 1987.
6. Муртазаев А. Бердақтың «Ақмақ патша» поэмасы. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1979,
7. Мақсетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем ауызеки дөретпелері. Нөкіс, 1996.
8. Бағадырова С. Бердақ шығармаларында мифлер. // Бердақ хақында сөз. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1987.
9. Нуржанов П. Дәуір талабы хәм көркем әдебият. Нөкіс «Билим», 1993.
10. Низаматдинов Ж. Бердақ хәм фольклор. // Бердақ дүньясы. Нөкіс, 2008.
11. Керуенов Т. Мифлердің хәм аңызлардың қарақалпақ жазба әдебиятында қолланылыуы. Нөкіс, «Билим», 2013.
12. Кун Н.А. Әйемги Грецияның легендалары хәм мифлері. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1990.
13. Рабғузий Н.Б. «Қиссаси Рабғузий» I китоб. Тошкент, «Ёзувчи», 1990.
14. Қарақалпақ фольклоры. «Шахы мутлақ». Нөкіс, «Илим», 2012.
15. Бердақ. Таңламалы шығармалары. Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1987.